

Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ* ΣΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΚΟΣΜΟ

Ο ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Σε όλες τις εποχές, και ιδιαίτερα στις περίπλοκες και άνοιχτες συνάμα σύγχρονες κοινωνίες, οί ιδέες και οί θεσμοί, πολιτικοί και κοινωνικοί, διαμορφώνονται και διαπλάθονται σύμφωνα με άπειράριθμες επιλογές, πού την πατρότητά τους μπορούν, άνισομερώς σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, να διεκδικήσουν άτομα ή ομάδες.

Με άφετηρία τη βασική αυτή διαπίστωση, ή κοινωνιολογία και ή πολιτειολογία έδοκίμασαν, τόσο κατά την αρχαιότητα¹ όσο και κατά τη σύγχρονη εποχή, διάφορες τυπολογίες, λαμβάνοντας υπόψη είτε τὸ άντικείμενο ή τὸ προέχον κίνητρο (διοκοινωνικό, έθνικό, θρησκευτικό, κοινωνικο-οικονομικό, κ.λπ.), είτε λογικά σχήματα (μονισμός, δυϊσμός, πλουραλισμός), είτε, τέλος, τὸν καθορισμό τοῦ επιπέδου ὅπου πραγματοποιεῖται ή διαφοροποίηση (στὸ επίπεδο τοῦ Κράτους, σ' εκείνο τῶν πολιτικῶν κομμάτων, σε συνάρτηση με την ὀργάνωση τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου (διοικητικὸς συγκεντρωτισμός, ἀποκέντρωση, ὁμοσπονδισμός, κ.λπ.).

* Εἰσήγηση στὸ πλαίσιο τοῦ 14ου Παγκοσμίου Συνεδρίου τῆς Διεθνούς Ένώσεως Πολιτικῆς Ἐπιστήμης, Οὐάσιγκτων, 1988. Μετάφραση ἀπὸ τὰ Γαλλικά τοῦ Ἰωάννη-Ἀνδρέα Γ. Βλάχου.

1. Ὁ Ἀριστοτέλης εἶχεν ἤδη προβεῖ σε πολλαπλές τυπολογικὲς ταξινομήσεις τῶν κοινωνιῶν τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Εἶχεν ἐπίσης ἐπισημάνει, ἀναλύοντας συγκεκριμένα τοὺς θεσμοὺς τῆς Ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας, τὶς ομάδες καὶ τὶς κοινωνικο-οικονομικὲς κατηγορίες πού ἀποτελοῦσαν τὴν Πόλη. Μπορεῖ νὰ θεωρεῖται, ὑπὸ τὴν ἀποψη αὐτή, ὡς ὁ πραγματικὸς θεμελιωτὴς τοῦ Πλουραλισμοῦ ὡς μεθόδου ἀναλύσεως τῶν πολιτικῶν φαινομένων. Ἐλαβε ὡστόσο κάθε προφύλαξη γιὰ νὰ μὴ γλιστρήσει σε ἓνα δογματισμὸ ἀνάλογο μ' ἐκεῖνον, στὸν ὁποῖον ὑπέπεσαν οἱ μαρξιστικὲς θεωρίες, κατὰ τὸ μέτρο εἰδικότερα πού ἀνεγνώρισε τὴν ἐπενέργεια περισσοτέρων ἀπὸ ἓνα μοντέλων διαφοροποιήσεως, «φυσικῶν» ὅσο καὶ «ἠθικῶν». Βλ. τὴ μελέτη μας «Ce qui est mort et ce qui est vivant dans la Politique d'Aristote», *Revue des Sciences Morales et Politiques*, 1984, 2, σσ. 288 κ.έξ.

Οί διάφορες αυτές τυπολογίες² είναι αναμφίβολα εξαιρετικά χρήσιμες, έστω και από συγκριτική άπλως σκοπιά. Άδυνατούν όμως από μόνες τους, να μᾶς παράσχουν μιὰ ἀκριβή εἰκόνα τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν θεσμῶν κάθε φορά πού περισσότεροι παράγοντες συμβάλλουν στήν ἐκτύλιξη μιᾶς γενικότερης ἐξελίξεως μέσα σέ μιὰ κοινωνία ἢ σέ μιὰ ομάδα κοινωνιῶν πού ὑπακούουν σέ ἀντίστοιχες ἢ ταυτόσημες νομοτέλειες — ὅπως συμβαίνει ἰδιαίτερα στήν περίπτωση τῶν εὐρωπαϊκῶν κοινωνιῶν. Στήν περίπτωση αὐτή πρέπει νὰ ἀνατρέξει κανεῖς, νομίζομε, σέ μιὰ γενετική ἐξήγηση: νὰ προσπαθήσει, δηλαδή, νὰ ἐξηγήσει τὰ φαινόμενα διαφοροποιήσεως καὶ μεταβολῆς βάσει μιᾶς ὀλιστικῆς ἱστορικῆς τυπολογίας. Καὶ τέτοια εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ κυρίαρχη πολιτικο-κοινωνικὴ μορφή τοῦ Κράτους-ἔθνους, στήν ὁποία προσαρμόσθηκαν, σύμφωνα μὲ διαφορετικούς ρυθμούς, ὅλες οἱ κοινωνίες τῆς εὐρωπαϊκῆς ἡπείρου.

Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο συνεπῶς μπορεῖ νὰ ἐννοήσει κανεῖς σήμερα μὲ τὸν ὄρο πλουραλισμός, μέσα σ' αὐτὴ τὴν ομάδα κοινωνιῶν, εἶναι κάτι πού ἀναφέρεται στοὺς βασικοὺς παράγοντες πού προσδιόρισαν τὴ γέννηση καὶ τὴν μετέπειτα ἐξέλιξη τῆς πολὺ συγκεκριμένης αὐτῆς μορφῆς πολιτικο-κοινωνικῆς ὁργανώσεως, δηλαδή τοῦ Κράτους-ἔθνους· καὶ εἰδικότερα, κάτι πού ἀναφέρεται μονίμως στὴ διεκδίκηση, στοὺς κόλπους τοῦ κράτους αὐτοῦ καὶ μὲ τὴ μεσολάβησή του, τῆς ἀτομικῆς καὶ συλλογικῆς ἐλευθερίας ὡς κυρίας, ἂν ὄχι ἀποκλειστικῆς, κινητήριας δυνάμεως τῆς ἀνθρωπίνης προόδου καὶ εὐδαιμονίας.

Εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο, καίτοι ἀναγνωρίζοντας ταυτοχρόνως τὴν ποικιλία ἀπόψεων χάρις στὶς ὁποῖες ἡ πολιτικὴ θεωρία μπορεῖ κατὰ τρόπο θεμιτὸ νὰ ἐμπλουτίσει τὶς παρατηρήσεις της —τόσο στὸ πλαίσιο τῶν εὐρωπαϊκῶν κοινωνιῶν ὅσο καὶ σέ κάθε ἄλλο ἱστορικὸ περιβάλλον—, θελήσαμε ἰδίως νὰ ἐπικεντρώσουμε ἐδῶ τὴν προσοχή μας στὸν δεσμὸ πού φέρνει, μέσα στὶς ὑπὸ διερεύνηση κοινωνίες, τὶς μὲν κοντὰ στὶς δέ, τὶς πλουραλιστικὲς ἰδεολογίες, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, καί, ἀπὸ τὸ ἄλλο, τὴν ἀναζήτηση τοῦ πολιτικοῦ καθεστῶτος στὸ ὁποῖο ἀναφερόμαστε ἐφεξῆς, ὁλοένα καὶ περισσότερο στὸν σύγχρονο κόσμο, χρησιμοποιοῦντες τὸν ὄρο «Δημοκρατικὴ Κοινωνία».

*
**

Οἱ ὄροι Πλουραλισμός καὶ Δημοκρατικὴ Κοινωνία ἐπαναλαμβάνο-

2. Ἐπὶ τὴν πρόσφατη φιλολογία, βλ. Stanislav EHRLICH καὶ Graham WOOTON (Ed.): *Three Faces of Pluralism, Political, Ethic and Religious*, Gover, 1980. Βλ. ἐπίσης *Intern. Political Sc. Review*, t. V, n° 4, 1984, καὶ t. 6, n° 1, 1985, ἀφιερωμένα στὸ θέμα: «Pluralism and Federalism», καθὼς καὶ Léo HAMON, *Socialisme et Pluralités*, Paris, Gallimard, Idées, 1976.

νται συχνά, πράγματι, σήμερα στην επιστημονική όρολογία. Εύλογα μπορούμε να αναρωτηθούμε μήπως υπάρχει μεταξύ τους ένας πολύ στενότερος σύνδεσμος από όσο νομίζεται συνήθως.

Προτού δοθεί μία απάντηση στο ερώτημα αυτό, θεωρούμε χρήσιμο να επισημάνουμε δυο τομείς, μέσα στους οποίους ή χρήση των όρων αυτών έγινε ιδιαίτερα συχνή.

Ἡ λέξη Πλουραλισμός χρησιμοποιείται κατά πρώτο λόγο για να υποδειχθεί τὸ πολιτικὸ καθεστῶς, στους κόλπους τοῦ ὁποίου ἡ συνταγματική τάξη διασφαλίζεται βασικά χάρις τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴν ἐλεύθερη λειτουργία δύο ἢ περισσοτέρων πολιτικῶν κομμάτων καί, εἰδικότερα, ὅταν ἡ ἐναλλαγὴ τῶν κομμάτων στὴ διαχείριση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας εἶναι ἀντικειμενικὰ ἐξασφαλισμένη³.

Ὑπὸ τὸ φῶς ἑνὸς τέτοιου κριτηρίου καὶ μὲ τὴν ἐπιφύλαξη τῶν συνταγματικῶν ἀξιῶν πρὸς ἐξυπηρέτηση τῶν ὁποίων διασφαλίζεται ἡ ἐναλλαγὴ τῶν κομμάτων, ἡ λέξη πλουραλισμός φαίνεται νὰ σημαίνει περίπου τὸ ἴδιο πράγμα μὲ τὴν «πολιτικὴ δημοκρατία», ἀκριδέστερα τὴν «κομματικὴ δημοκρατία».

Λιγότερο συνήθης ἕως ἀρκετὰ πρόσφατα, τουλάχιστον στὴν παράδοση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἡπειρωτικοῦ δημοσίου δικαίου, ὁ ὅρος Δημοκρατικὴ

3. Ἡ ἀποψη αὐτὴ ἐξετέθη κατὰ λαμπρὸ τρόπο ἀπὸ τὸν R.A. DAHL, σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ βιβλία του. Βλ. εἰδικότερα τὸ ἔργο του: *Qui Gouverne* (γαλλ. μετ. Paris, Colin, 1971). Ἡ ἔρευνα τοῦ συγγραφέα ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη ὑπόθεση: «ἂν, ἐπειδὴ εἶναι ἄνισοι ἐπὶ τῶν λοιπῶν ἐπιπέδων (πλούτου, ἐκπαιδεύσεως, κ.λπ.) οἱ πολῖτες μιᾶς δημοκρατίας εἶναι ἐπίσης ἄνισοι καὶ ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἱκανότητα νὰ ἐλέγχουν τὴν κυβέρνηση, ποιὸς κυβερνᾷ στὰ πράγματα;» ἢ, μὲ ἄλλα λόγια: «πῶς ἓνα δημοκρατικὸ σύστημα ἐνταγμένο μέσα σὲ μία τέτοια ἀνισότητά διαθεσίμων μέσων μπορεῖ νὰ κυβερνᾷ»; Ἀπάντηση: «συνίσταται στὸ νὰ λεχθεῖ ὅτι αὐτὸ γίνεται χάρις στὰ ἀντίπαλα πολιτικὰ κόμματα, τὰ ὁποῖα ὁμῶς ἐνεργοῦν μὲ τὴν συγκατάθεση τῶν ἐκλογέων, πού ἐπιτυγχάνεται ἔπειτα ἀπὸ ἀνταγωνιστικὲς ἐκλογές».

Τὸ νέο στὴν ἔρευνα τοῦ Dahl εἶναι ὅτι αὐτὸς διευρύνει τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς τῆς διακρίσεως τῶν ἐξουσιῶν (πρὸβλ. κατωτέρω στὸ κείμενό μας), πέρα ἀπὸ τὰ ὄργανα τοῦ κράτους ὡς θεσμοῦ. Ξεπερνᾷ ἔτσι τὴν λίγο ἢ πολὺ στατικὴ ἀποψη τῶν μέχρι σήμερα ἐρμηνειῶν αὐτῆς τῆς ἀρχῆς, εἰσάγοντας τὴν ἐναλλαγὴ ὡς στοιχεῖο συστατικὸ τῆς δημοκρατικῆς διαδικασίας. Ὡστόσο, ὁ R. Dahl δὲν συνδέει παρὰ ἀτελῶς τὸ πραγματικὸ γεγονὸς τοῦ θεμελιώδους κοινωνικοῦ πλουραλισμοῦ μὲ τὴν πολλαπλότητα καὶ τὴν ἐναλλαγὴ τῶν πολιτικῶν κομμάτων. Ἡ συλλογιστικὴ του ξεκινᾷ οὐσιαστικὰ ἀπὸ μία βασικῶς ἀτομιστικὴ ἀντίληψη τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας. Δεχόμενος, ἐξ ἄλλου, ὅτι τὸ ἀθροιστικὸ σύνολο τῶν ἐκλογέων ὑποβιβάζεται νοητικὰ στὸ ἐπίπεδο μιᾶς ἀνεπαρκῶς πληροφορημένης μάζας, ἀνάγει τελικὰ τὸ κριτήριό τῆς πλουραλιστικῆς πολιτικῆς δημοκρατίας σὲ «γνωστικὲς ἱκανότητες» τῆς «πολιτικῆς σωματώσεως» δηλαδὴ μιᾶς πολιτικῆς ἀριστοκρατίας (βλ. τὸ κεφάλαιο 28 τοῦ ἔργου). Ἔτσι πού, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἡ ὑπολανθάνουσα ἰδέα τῆς «ἀποδοχῆς» (*consensus*), τὴν ὁποία ἐπικαλεῖται γιὰ νὰ καλύψει τὴν ἀπουσία μιᾶς αὐθεντικῆς πολιτικῆς ἐκπροσωπήσεως, γίνεται ἡ ἴδια ἐντελῶς προβληματικὴ.

Κοινωνία τείνει να γίνει οίκειος από τότε που η Εὐρωπαϊκή Σύμβαση Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων⁴ τὸν ἀνήγαγε σὲ ἓνα ἀπὸ τοὺς ἀκρογωνιαίους λίθους τοῦ οἰκοδομήματος τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων καὶ τῆς ἐρμηνείας τους ἀπὸ τὸν δικαστὴ καὶ ἀπὸ τὰ πολιτικὰ καὶ διοικητικὰ ὄργανα τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης. Ὁ ὅρος αὐτὸς ἐπανέρχεται εἰδικότερα στὰ ἀρχικὰ κείμενα τῆς Συμβάσεως καὶ στὰ Πρωτόκολλα⁵ κάθε φορὰ πὺ χρειάζεται νὰ καθορισθεῖ κατὰ πόσο εἶναι ἢ δὲν εἶναι θεμιτοὶ ὁρισμένοι περιορισμοὶ πὺ ἐπιβάλλονται ἀπὸ τὰ κράτη-μέλη τοῦ Συμβουλίου στὴν ἄσκηση τῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν.

Ἡ συχνὴ ἐπανάληψη τοῦ ὅρου Δημοκρατικὴ Κοινωνία δείχνει φανερὰ ὅτι, μέσα στὴ σκέψη τῶν συντακτῶν τῆς Συμβάσεως, τὸ περιεχόμενο τῆς ἐννοίας αὐτῆς εἶναι, κατὰ κάποιον τρόπο, δυνατὸν νὰ μετρηθεῖ ἀντικειμενικὰ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ δώσει ἀφορμὴ σὲ καμία ἀμφισβήτηση. Ἐξ ἄλλου, ἐντύπωση προκαλεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Σύμβαση ἀποφεύγει νὰ ὁμιλεῖ —ὅπως συνηθιζόταν κατὰ τὸ παρελθόν— γιὰ «δημοκρατικὸ κράτος». Ἀντίθετα, γίνεται συχνὰ χρῆση, ἰδιαίτερα στὸ Προοίμιο τοῦ Καταστατικοῦ Χάρτη τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης⁶, τῶν ὅρων «ἀληθινὴ δημοκρα-

4. Ἀφοῦ ἐπεβεβαίωσαν ὅτι μόνον ὁ νομοθέτης εἶναι ἐξουσιοδοτημένος νὰ καθορίσει τὰ ὅρια τῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν, οἱ συντάκτες τῆς Παγκόσμιας Διακηρύξεως προσθέτουν (ἄρθρο 29, παρ. 2), ὅτι ὁ ἴδιος δὲν μπορεῖ ὅπωςδήποτε νὰ τὸ κάνει «παρὰ μὲ σεβασμὸ πρὸς τὸ ἄτομο καὶ σύμφωνα μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἠθικῆς, τῆς δημοσίας τάξεως καὶ τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ μέσα σὲ μία δημοκρατικὴ κοινωνία». Οἱ συντάκτες τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συμβάσεως ἐδανείσθησαν αὐτὴ τὴν ὁρολογία ἀπὸ τὸ ἐν λόγω κείμενο.

5. Διαβάζουμε συγκεκριμένα στὸ ἄρθρο 6 παρ. 1 ὅτι ἡ δημοσιότητα τῶν συνεδριάσεων τῶν δικαστηρίων μπορεῖ νὰ ἀπαγορευθεῖ, ὁλικῶς ἢ μερικῶς, «πρὸς τὸ συμφέρον τῆς ἠθικῆς τῆς δημοσίας τάξεως ἢ τῆς ἐθνικῆς ἀσφαλείας μέσα σὲ μία δημοκρατικὴ κοινωνία, ὅταν...». Καὶ στὸ ἄρθρο 8 πὺ προστατεύει τὸ δικαίωμα τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀλληλογραφίας: «Δὲν ἐπιτρέπεται ἐπέμβαση... παρὰ μόνον ὅταν ἡ ἐπέμβαση αὐτὴ προβλέπεται ἀπὸ τὸ νόμο καὶ ἀποτελεῖ ἓνα μέτρο τὸ ὁποῖο, μέσα σὲ μία δημοκρατικὴ κοινωνία, εἶναι ἀναγκαῖο γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἀσφάλεια...». Ἐπίσης, στὸ ἄρθρο 9 παρ. 2, διαβάζουμε: «Ἡ ἐλευθερία ἐκδηλώσεως τῆς θρησκείας καὶ τῶν πεποιθήσεων δὲν ἐπιτρέπεται νὰ γίνῃ ἀντικείμενο ἄλλων περιορισμῶν ἀπὸ ἐκεῖνες πὺ, προβλεπόμενες ἀπὸ τὸ νόμο, ἀποτελοῦν ἀναγκαῖα μέτρα, μέσα σὲ μία δημοκρατικὴ κοινωνία, στὴ δημόσια ἀσφάλεια...». Τὸ ἄρθρο 11 παρ. 2 προβλέπει ἀπὸ μέρους του, σὲ σχέση μὲ τὰ δικαιώματα συναθροίσεως καὶ συνεταιρισμοῦ: «ἡ ἄσκηση αὐτῶν τῶν δικαιωμάτων δὲν ἐπιτρέπεται νὰ γίνῃ ἀντικείμενο ἄλλων περιορισμῶν ἀπὸ ἐκεῖνες πὺ, προβλεπόμενες ἀπὸ τὸν νόμο, ἀποτελοῦν ἀναγκαῖα μέτρα, μέσα σὲ μία δημοκρατικὴ κοινωνία, γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἀσφάλεια...». Τέλος, τὸ ὑπ' ἀριθ. 4 Πρωτόκολλο πὺ ἀναγνωρίζει ἄλλα δικαιώματα, ἐπὶ πλέον ἐκείνων πὺ προβλέπονται στὸ ἀρχικὸ κείμενο τῆς συμβάσεως, προβλέπει, στὸ ἄρθρο 2 παρ. 3 καὶ 4, ὅτι «τὰ νέα δικαιώματα δὲν ἐπιδέχονται περιορισμοὺς ἄλλους ἀπὸ ἐκεῖνους, οἱ ὁποῖοι, προβλεπόμενοι ἀπὸ τὸ νόμο, ἀποτελοῦν ἀναγκαῖα μέτρα, μέσα σὲ μία δημοκρατικὴ κοινωνία, γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἀσφάλεια...».

6. Στὴν Εὐρωπαϊκὴ Σύμβαση γίνεται χρῆση τῆς ἐκφράσεως «ἀληθινὰ δημοκρατικὸ πολιτικὸ καθεστῶς». Ἡ ἐκφραση αὐτὴ, πὺ χρησιμοποιεῖται στὸ Προοίμιο φαίνεται νὰ

τία» καὶ «καθεστὼς ἀληθινὰ δημοκρατικό» — πληροφορούμεθα δὲ ὅτι τὸ κύριο γνῶρισμα τοῦ τελευταίου ἔγκειται στὸ σεβασμὸ τῆς «πρωτοκαθεδρίας τοῦ Δικαίου»⁷.

Μολονότι θὰ μπορούσε νὰ ὑποψιασθεῖ κανεὶς ἐδῶ μιὰ καθαρὰ βρετανικὴ ἐπιρροή στὸ πεδίο τῆς ὁρολογίας⁸, μιὰ τόσον οὐσιώδης μεταβολὴ στὴ διατύπωση δὲν εἶναι, στὴν πραγματικότητα, τυχαία. Παρὰ τὶς σημαντικὲς κοινωνικο-πολιτικὲς ἐξελίξεις ποὺ εἶχαν ἐπισημανθεῖ στὴν εὐρωπαϊκὴ ἥπειρο κατὰ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰ., ἡ ἰδέα τῆς δημοκρατίας εἶχε —ὡς ἀρκετὰ πρόσφατα— ὡς ἐπίκεντρο τὸ θεσμὸ τοῦ κράτους, καθὼς καὶ τὶς νομικὰ ἐπεξεργασμένες ἔννοιες τῆς «δημοσίας ἐξουσίας» καὶ τῆς «πολιτικῆς ἐξουσίας»· ἔννοιες ἀρρηκτα συνδεδεμένες μὲ τὸ κράτος, ἀκριδέστερα δὲ μ' ἓνα Κράτος-ἔθνος καθοσιωμένο ἀπὸ τὸ Δημόσιο Δίκαιο καὶ ἀναβαπτισμένο ὡς «Κράτος Δικαίου». Ἡ πορεία πρὸς τὴ Δημοκρατία μπορούσε νὰ ἀφορᾷ, κατὰ συνέπεια, στίς μεταβολές ποὺ κρίνονταν ἀναγκαῖες (ὅπως, π.χ., ἡ διάκριση τῶν ἐξουσιῶν, τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα καὶ ἐλευθερίες, ἡ καθολικὴ ψήφος), ἔτσι ὥστε ὁ θεσμὸς τοῦ κράτους νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ λειτουργήσῃ χάρις σὲ καταλλήλους νομικο-πολιτικοὺς θεσμούς, πρὸς ὄφελος τῶν περισσοτέρων.

Ἡ προσοχὴ τῶν νομικῶν καὶ τῶν πολιτειολόγων ἔδινε σταθερὰ τὸ προβάδισμα σ' αὐτὸ ποὺ ἀπεκλήθη ἀργότερα μὲ τὸν ὄρο «τυπικὴ δημοκρατία», ὄρο συνώνυμο, γιὰ ἓνα διάστημα, μ' ἐκεῖνον τοῦ «δημοκρατικοῦ κράτους».

Γίνεται εὐκόλα κατανοητὸ σήμερα ὅτι, πίσω ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τὶς ἐπίμοχθες προσπάθειες ποὺ ἀπέβλεπαν στὴν τυπικὴ δημοκρατία, ἐνυπῆρχε μονίμως ἡ πολὺ γνωστὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴν ἰδιωτικὴ κοινωνία καὶ τὸ κράτος, διάκριση ποὺ εἶχε ἐπικρατήσῃ, ὅπως εἶναι γνωστό, παντοῦ στὴν Εὐρώπη ἀπὸ τὸν 18ο αἰ. Δυσκολότερο εἶναι νὰ ἐξηγήσῃ κανεὶς πῶς ἡ διάκριση αὐτή, καθὼς καὶ οἱ ἐπακόλουθοι θεσμοὶ τῆς τυπικῆς πολιτικῆς δημοκρατίας, κατορθώνουν σήμερα νὰ ἐπιβιώνουν ἢ νὰ μετασχηματίζονται ἀπλῶς, παρὰ τὶς ριζικὲς μεταβολές τὶς ὁποῖες ὑπέστησαν, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ αἵωνα μας, τόσον ἡ ἰδιωτικὴ κοινωνία ὅσον καὶ τὸ Κράτος-ἔθνος.

ὑποδεικνύει τὴν πολιτικὴ δημοκρατία ὑπὸ τὴν στενὴ σκοπιὰ τῶν πολιτικῶν θεσμῶν, ἐνῶ ὁ ὄρος Δημοκρατικὴ Κοινωνία ἐνέχει εὐρύτερη σημασία, ἀφοῦ ἀγκαλιάζει τὸ σύνολο τῶν κοινωνικῶν ἀξιῶν καὶ θεσμῶν.

7. Βλ. κατωτέρω στὸ κείμενο.

8. Θὰ μπορούσε νὰ σκεφθεῖ κανεὶς τὴ συχνὴ χρῆση τῶν ὀρων *civil society* καὶ *civil government*, ἐνῶ στὴν εὐρωπαϊκὴ ἥπειρο εἶχεν ἐπικρατήσῃ, σχεδὸν παντοῦ, ὁ ὄρος κράτος (*Etat*, *Staat*, κ.λπ.).

Ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ προϋποθέτει ὁρισμένες διασαφηνίσεις ποὺ ἀφοροῦν στὴν προέλευση καὶ τὴν μετέπειτα ἐξέλιξη τοῦ Κράτους-ἔθνους, δεδομένου ὅτι ἡ ἔννοια αὐτὴ εἶναι ἐκείνη ποὺ ὑπαγόρευσε, μέχρι σήμερα, τοὺς θεσμοὺς τοῦ «δημοκρατικοῦ κράτους».

Α. ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ-ΕΘΝΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΤΟΥ

1. Ἀπὸ τὴν ὀρθολογιστικὴ ἀντίληψη ἕως τὴν ἱστορικὴ ἀντίληψη τοῦ Κράτους-ἔθνους

Δὲν χρειάζεται νὰ θυμίσουμε, ἐδῶ, λεπτομερῶς τὶς ἱστορικὲς συνθη-
κες ποὺ εὐνόησαν τὴ δημιουργία τῶν ἐδαφικῶν κρατῶν τῆς δυτικῆς
Εὐρώπης, στὴ θέση ποὺ κατεῖχαν οἱ περιπλεγμένες ἡγεμονίες τοῦ φεου-
δαρχικοῦ κόσμου: προοδευτικὴ ἀπελευθέρωση τῶν πνευμάτων ἀπὸ τὰ
θεολογικὰ δεσμά, βελτίωση τῶν τεχνικῶν καὶ τῶν ἐπικοινωνιῶν, ἀνακάλυ-
ψη νέων περιοχῶν, θαλάσσιοι δρόμοι στὸν Ἀτλαντικὸ ποὺ ἔθεσαν τέρμα
στὸν ἀποκλεισμὸ τῆς ἡπείρου ἀπὸ τὸ νότο καὶ ἐπέτρεψαν τὴν οἰκονομικὴ
ἀνάπτυξη· μία ἀνάπτυξη ποὺ πρῶτες οἱ μοναρχίες τῆς Ἀγγλίας, τῆς
Ἰσπανίας καὶ τῆς Γαλλίας στάθηκαν ἱκανὲς νὰ ἐκμεταλλευθοῦν, μὲ τὸν
προσεταιρισμὸ τῶν πιὸ προωθημένων τμημάτων τῆς ἀστικῆς τάξεως.
Αὐτοὶ εἶναι μερικοὶ ἀπὸ τοὺς κυρίους παράγοντες ποὺ συνέβαλαν στὸ νὰ
ἀρχίσει ἡ ἐξέλιξη ἡ ὁποία ὁδήγησε στὴ δημιουργία τῶν νέων πολιτικῶν
κοινωνιῶν, ποὺ θ' ἀποκληθοῦν ἀργότερα Κράτη-ἔθνη⁹.

Ἐκεῖνο ποὺ διακρίνει τὴν ἐξέλιξη αὐτὴ εἶναι ὅτι δίνει τὸ προβάδισμα,
ἔπειτα ἀπὸ πολλοὺς αἰῶνες κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς πειθαρχημένης
καὶ ἱεραρχημένης μέσα σὲ «τάξεις» καὶ «κατηγορίες», στὸ ρόλο τοῦ ἀτόμου
ὡς αὐθεντικοῦ, ἐφεξῆς κοινωνικοῦ μοχλοῦ. Ἡ φιλοσοφία τοῦ ἀτομισμοῦ,
ἡ ὁποία ἀνεπτύχθη παράλληλα μὲ τὶς μεταβολὲς αὐτὲς καὶ ἐπεξετάθη
προοδευτικὰ καὶ στὸ πεδίο τῶν ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου, κατέληγε ἔτσι

9. Οἱ κοινωνικοί, ἐθνικοί, περιφερειακοὶ διαφορισμοὶ τῶν πολιτικῶν κοινωνιῶν ποὺ
προηγήθησαν τοῦ Κράτους-ἔθνους, προσέδιδαν ἀναμφιβόλως σ' αὐτὲς τὶς κοινωνίες μία κατ'
ἐπίφαση πλουραλιστικὴ ἐμφάνιση, ἰδιαίτερα κατὰ τὶς περιόδους ποὺ οἱ ὀργανωμένες
κοινωνικὲς κατηγορίες (états, Stände) ἦσαν λίγο ἢ πολὺ ἐνεργές. Ἐλλείπαν ὡστόσο σ' αὐτὲς
τὶς κοινωνίες τὰ οὐσιώδη χαρακτηριστικὰ τοῦ Πλουραλισμοῦ, ὅπως τὸν ἀντιλαμβανόμαστε
σήμερα: ἰδιαίτερα ὁ νομικὸς ἰσοπεδωτισμὸς, τόσο στὸ ἐπίπεδο τῶν ἀτόμων ὅσο καὶ σ' ἐκεῖνο
τῶν κοινωνικῶν κατηγοριῶν καὶ ὀργανώσεων, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἀπὸ κοινοῦ
δράσεως μὲ ἔρεισμα τὴν ἀρχὴ τῆς αὐτονομίας τῶν συλλογικῶν ομάδων ποὺ συναπαρτίζουν
τὴν ὁλότητα μὲ ἐσωτερικὴ συνοχή. Ὁ φεουδαρχικὸς δεσμὸς ἀποτελοῦσε ἀπὸ μόνος του ἓνα
ἀνυπέρβλητο ἐμπόδιο γιὰ τὴ θεμελίωση μιᾶς πραγματικὰ πολυμεροῦς κοινωνίας.

στο να οδηγήσει τις αρχές τους σε κατευθύνσεις ανάλογες με εκείνες της Φυσικής¹⁰. Τò κατ' ἐξοχήν θέμα τοῦ πολιτικοῦ στοχασμοῦ, ὁ ὁποῖος εἶχε ἤδη σθεναρὰ κλονισθεῖ ἀπὸ τὸν ἄκρατο πραγματισμὸ τοῦ Νικολò Μακκιαβέλλι, περιοριζόταν συνελπῶς, στὴ διερεύνηση τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὴν κοινωνικὴ μονάδα, τὸ ἄτομο, καὶ τὴ συλλογικὴ ἰσχὺ πού ἐνεσάρκωνε ὁ κυρίαρχος, στὴν πράξη ὁ μονάρχης.

Ἄτομο καὶ κυριαρχία θ' ἀποτελέσουν, πράγματι, ἀπὸ τὶς ἀπαρχές ἤδη τοῦ 16ου αἰ., τοὺς ὅρους γύρω ἀπὸ τοὺς ὁποίους θὰ ἔλθουν νὰ περιστραφοῦν οἱ δογματικὲς ἐρμηνεῖες τῶν νέων κοινωνικο-πολιτικῶν δεδομένων. Ὁ Jean Bodin ὑπῆρξε ἀναμφίβολα ὁ πρῶτος πού τὸ διαισθάνθη, βαθιά¹¹. Στους Thomas Hobbes καὶ Baruch Spinoza, ὡστόσο, ἔλαχε νὰ δώσουν στὶς καινούργιες αὐτὲς πραγματικότητες τὴ συνεκτικότερη καὶ συστηματικότερη διατύπωση. Θὰ ἦταν κάτι παραπάνω ἀπὸ χρήσιμο νὰ θυμίσουμε, ἐδῶ, τὴν οὐσία της, μιὰ καὶ ἡ διατύπωση αὐτή, ὅπως θὰ μᾶς δοθεῖ ἡ δυνατότητα νὰ τὸ ἀποδείξουμε σύντομα, ἐχρησίμευσε ὡς βάση, ἕως ἀρκετὰ πρόσφατα, στὸ Δημόσιο Δίκαιο καὶ τὴν Πολιτικὴ Ἐπιστήμη τῆς εὐρωπαϊκῆς ἡπείρου κατὰ τὴν ἐπεξεργασία τῆς ἐννοίας τοῦ «δημοκρατικοῦ κράτους».

Ἀφετηρία καὶ τῶν δυὸ μεγάλων ἐκπροσώπων τοῦ πολιτικοῦ ὀρθολογισμοῦ εἶναι τὸ αἶτημα μιᾶς αὐστηρῆς φυσικῆς νομιμότητας, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία κάθε ἄτομο εἶναι ἀπαρέγκλιτα προσκολλημένο στὴν αὐτοσυντήρησή του, στὸ *connatus in suo essere preservando*¹². Καὶ κατὰ τέτοιο τρόπον, ὥστε, γιὰ νὰ ἐξηγηθεῖ τὸ γεγονὸς τῆς κοινωνίας, εἶναι ἀπόλυτα ἀναγκαῖο νὰ ἀνατρέξει κανεὶς στὴν ἰδέα μιᾶς ἀνώτερης καὶ συνθετικῆς δυνάμεως, ἱκανῆς νὰ ἐντάξει τὶς ἀτομικὲς ὑπάρξεις στὸ γενικὸ σχῆμα μιᾶς ἀδιαίρετης ὁλότητας, ἐπιφορτισμένης νὰ διασφαλίσει, κατὰ τρόπο μὴ ὑποκείμενο σὲ περιορισμούς, τὴν τάξη καὶ τὴν εἰρήνη.

Ἡ ἐννοια τῆς κυριαρχίας, συνδεδεμένη ἕως τότε μὲ μιὰ δυναστεία ἢ

10. Βλ. G.N. CLARK, *The Seventeenth Century*, Oxford, 1929, σσ. 209 κ.ἐξ.

11. Φερέφωνο τῆς κυριαρχίας ἰδεολογίας τῶν ἀστῶν στὰ Etats-Généraux (Συμβούλια τῶν ὀργανωμένων κοινωνικῶν κατηγοριῶν), τοῦ Blois κατὰ τὸ ἔτος 1576, ὁ Jean Bodin ἦταν ὁ πρῶτος πού διετύπωσε μία θεωρία τῆς κυριαρχίας σύμμορφης μὲ τὴν ἰδέα τοῦ Κράτους-ἔθνους καὶ θεμελιωμένης στὸ διπλὸ αἶτημα τῆς μοναρχικῆς ἐξουσίας καὶ τῆς «ἀποδοχῆς» ἐκ μέρους τῶν ὑπηκόων.

12. Τόσον ὁ Hobbes ὅσο καὶ ὁ Spinoza ἐπικαλοῦνται αὐτὴ τὴν ἀρχὴ ὅχι μὲ πρόθεση νὰ καταδικάσουν τὸν ἀτομισμό, ἀλλὰ γιὰ νὰ τὸν χρησιμοποιήσουν ἀντιθέτως, ὡς ἔρεισμα μιᾶς νέας κοινωνικῆς τάξεως πού ἐξοδερίζει τὶς φεουδαρχικὲς ἀνισότητες. Εἶναι, καὶ ὁ ἓνας καὶ ὁ ἄλλος, προφῆτες ἐνὸς ἐποικοδομητικοῦ ἰσοπεδωτισμοῦ, ὁ ὁποῖος κατατείνει νὰ ἀπελευθερώσει τὶς ἀτομικὲς ἐνέργειες στὸ πλαίσιο μιᾶς αὐστηρῆς νομιμότητας πού στηρίζεται στὴν ἐνοποιητικὴ ἀποστολὴ τοῦ ἐδαφικοῦ κράτους.

μία υπεργήνη δύναμη, αποκτᾶ τώρα μιὰ ἐντελῶς καινούργια σημασία: ἡ κυριαρχία ἐπικαλύπτει κατὰ τρόπο ἄμεσο τὰ ἄτομα ὡς ὑπάρξεις ἐξ ὑπαρχῆς μεμονωμένες και διακεκριμένες, ἐγκατεστημένες σὲ ἓνα ἔδαφος ἀπαλλαγμένο ἀπὸ τὶς χρηστικές του ιδιότητες καὶ ταυτισμένο μὲ ἓνα ἀφηρημένο διάστημα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὁποῖου ἡ φυσικὴ αἰτιότητα —ὁ ἀγώνας τῶν αὐτεξουσίων ἀτομικῶν ὑπάρξεων— μεταβάλλεται σὲ θεμιτὴ ἀνθρώπινη νομιμότητα¹³. Μιὰ νομιμότητα ποὺ συνίσταται ἀκριβῶς στὴν κατὰ τρόπον ἄμεσο, δηλαδή χωρὶς τὴ μεσολάβηση ἐνδιαμέσων κοινωνικῶν ἐξουσιῶν, διασύνδεση τῶν ἀτόμων μὲ τὴν ὁλότητα¹⁴, ποὺ ἐνσαρκώνεται στὴν κυρίαρχη ἐξουσία, τὸ κράτος, καὶ γίνεται ἔτσι ἀδιαίρετη.

Ἡ σημασία καὶ ἡ διάσταση τῆς νοηματικῆς αὐτῆς κατασκευῆς εἶναι ἀπόλυτα σαφεῖς: τὸ ἄτομο πάντοτε —καὶ ὄχι ἡ ὁμάδα, ἐθνικὴ, κοινωνικο-οἰκονομικὴ ἢ πολιτισμικὴ— εἶναι ἐκεῖνο ποὺ προβάλλει ἐφεξῆς ὡς βασικὸ δομικὸ στοιχεῖο τῆς θεσμοποιήσεως τῆς κρατικῆς ἐξουσίας. Καὶ ἡ θεμιτὴ νομιμότητα, ποὺ ἐγγυητὴς της εἶναι ἡ ἐξουσία, ἐμφανίζεται σ' αὐτὸ λιγότερο ὡς ἐκεῖνο ποὺ εἶναι μιὰ γιὰ πάντα δεδομένο στὰ τετελεσμένα γεγονότα τῆς συμβαντολογικῆς ἱστορίας, καὶ περισσότερο ὡς ἐκεῖνο ποὺ γεννᾶται ἀενάως ἀπὸ τὴν ἀλληλεπίδραση τῶν ἀξιοποιημένων μέσα στὸ πλαίσιο τῆς μιᾶς καὶ ἀδιαίρετης κυριαρχίας ἀτομικῶν μονάδων.

Τὸ φιλοσοφικὸ αὐτὸ κατασκεῦασμα τοῦ Κράτους-ἔθνους θὰ χρησιμεύσει, ὅπως ξέρουμε, ὡς πρότυπο σὲ ὅλους τοὺς κυριότερους πολιτειολογικοὺς στοχασμοὺς τοῦ 17ου καὶ τοῦ 18ου αἰῶνα¹⁵. Πρέπει, ὡστόσο, νὰ ὑπογραμμισθεῖ ἐδῶ ὅτι τὸ Κράτος-ἔθνος, σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη, δὲν ὁδηγεῖ ἀναγκαστικὰ στὶς φιλελεύθερες - φυσιοκρατικὲς ἐρμηνεῖες ποὺ θὰ τοῦ δοθοῦν μεταγενέστερα. Στὴ σκέψη τοῦ Hobbes εἰδικότερα ἡ ὑπόθεση τοῦ *connatus* ὁδηγεῖ μᾶλλον στὸ συμπέρασμα ὅτι ἀποτελεῖ καθῆκον τοῦ κυριάρχου νὰ διασφαλίζει σὲ κάθε ἄτομο, πέρα ἀπὸ τὴν τυπικὴ νομικὴ ἰσότητα, καὶ τὴν ὑλικὴ ἀσφάλεια ποὺ χρειάζεται γιὰ νὰ ἐπιβιώσει χωρὶς νὰ παρεμβαίνει στὸ πεδίο τῶν ἄλλων, ὅπως τὸ ἐνστικτο τῆς αὐτοσυντηρήσεως θὰ τὸ εἶχε ὑποχρεώσει νὰ τὸ πράξει¹⁶.

13. Βλ. τὸ ἔργο μας *La Politique de Kant*, Paris, PUF, 1962, σσ. 225 κ.ἐξ., ὅπου προβάλλεται ἡ ἐπίμονη διατήρηση τῆς ἀτομικιστικῆς ἰδεολογίας στὴν Πολιτειολογία τοῦ 18ου αἰ.

14. Αὐτὴ ἡ ἰδέα εἶναι διάχυτη ἀκόμη καὶ σὲ συγγραφεῖς ὅπως ὁ Montesquieu, ὁ ὁποῖος, μολονότι εἶχε συνείδηση τοῦ γεγονότος τῆς πολυμεροῦς κοινωνίας, δὲν ἀνέχεται τελικὰ στὸ κράτος ποὺ κατασκευάζει παρὰ μόνο «ὑποκείμενες καὶ ἐξαρτημένες ἐξουσίες», προορισμένες ἀποκλειστικὰ νὰ χρησιμεύσουν ὡς ἓνα ἀνασχετικὸ μηχανισμό στὴ μοναρχικὴ ἐξουσία. Βλ. Georges G. VLACHOS, *La Politique de Montesquieu*, Paris, Montechrestien, 1974, σσ. 80 κ.ἐξ.

15. *La Politique de Kant*, *op.cit.* σσ. 202 κ.ἐξ.

16. Τὸ πολιτικὸ σύστημα τοῦ HOBBS (βλ. συγκεκριμένα *Les éléments du citoyen*, κεφ. VI,

Ὁ ἀνερχόμενος φιλελευθερισμὸς τῶν δύο ἐπομένων αἰώνων, ἐνῶ θὰ ἀφαιρέσει ἀπὸ τὸ χομπεσιανὸ πρότυπο τὶς παρεμβατιστικὲς καὶ πατερναλιστικὲς τοῦ ὄψους, θὰ διατηρήσει ὥστόσο τὰ δυὸ οὐσιωδέστερα στοιχεῖα του: τὸν ἀτομισμό ὡς τρόπο ἐπεξηγήσεως τοῦ πολιτικοῦ φαινομένου, τὸν ἀδιαίρετο χαρακτήρα τῆς κρατικῆς κοινωνίας καὶ τὴν ἐκτόπιση, ποὺ συνεπάγεται, κάθε ιδέας αὐτονομίας τῶν ομάδων καὶ τῶν ἐπὶ μέρους κοινωνικῶν ὁργανώσεων.

Οἱ φιλελεύθερες ἐπαναστάσεις τοῦ 18ου αἰ. δὲν προέβησαν, πράγματι, παρὰ μόνο στὸν ἰδεολογικὸ καὶ θεσμικὸ ἐπαναπροσδιορισμὸ τοῦ Κράτους-ἔθνους, ἔτσι ὅπως τὸν εἶχαν συλλάβει καὶ ἐρμηνεύσει ὁ Hobbes καὶ ὁ Spinoza — κι ὅχι τόσο, ὅπως θὰ μπορούσε νὰ ὑποθέσει κανεὶς, στὴν ἐπεξεργασία μιᾶς ἀπόλυτα καινούργιας καὶ πρωτότυπης μορφῆς πολιτικῆς κοινωνίας. Ἐνῶ ἐπρέσβευαν τὴ μεταδίδοσιν τῆς ἀνωτάτης ἐξουσίας ἀπὸ τὸ μονάρχη στὸ λαό, καὶ μολονότι ἀνεγνώριζαν στὰ μέλη τοῦ τελευταίου συγκεκριμένους ἀρμοδιότητες ὑπὸ τὴ μορφή ἀναφαιρέτων φυσικῶν δικαιωμάτων, τόσον ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ὅσο καὶ ἡ Ἀμερικανικὴ δὲν προσέφεραν, ἀληθινά, τίποτε τὸ ἀπολύτως καινούργιο ὅσον ἀφορᾷ στὸν τρόπο ἐρμηνείας τοῦ θεμελιώδους πολιτικοῦ δεσμοῦ. Πέρα ἀπὸ τὶς ἀξιόλογες ἰδεολογικὲς κατόψεις καὶ τὶς πολὺ σημαντικὲς πρακτικὲς συνέπειες ποὺ ἐπέσυρε στὸ πεδίο τῆς πολιτικῆς γεωγραφίας ἡ ἐπαναστατικὴ ιδέα τοῦ ἔθνους ποὺ διεμορφώθη ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, ὁ καινούργιος ἰδεολογικὸς προσανατολισμὸς ἀπορρέει ἀκόμη, ὡς πρὸς τὸ βαθύτερο περιεχόμενό του, ἀπὸ τὴν ἴδια θεμελιακὴ πολιτικὴ λογική: ἡ οὐσία τῆς πολιτικῆς κοινωνίας ἀναλύεται πάντοτε ὡς μιὰ ἄμεση σχέση, μὲ μεσολαβητὴ τὸ νόμο —γενικὸ καὶ ἀπρόσωπο κανόνα—, ἀνάμεσα στὸν ἀτομικὸ ἄνθρωπο καὶ τὴν ἐξουσία τοῦ κράτους. Σχέση ἄμεση καὶ δίχως τὴν παραμικρὴ ἀναφορὰ σὲ «ἐνδιάμεσες ἐξουσίες», γεωγραφικῆς ἢ ἱστορικῆς, ἐθνικῆς ἢ κοινωνικῆς προελεύσεως, τὶς ὁποῖες, ὅπως γνωρίζουμε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἐξοβέλισε, ἀποστερώντας τες ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴ δυνατότητα τυπικὰ νόμιμης ὑποστάσεως¹⁷.

XII, XIII), *Leviathan*, κεφ. XXIV κ.ἐξ., περιλαμβάνει μέτρα οἰκονομικῆς φύσεως ποὺ ἐξασφαλίζουν τὸ *minimum* ὑλικῆς ἰσότητος, ἀναγκαίας στὴν ἐξασφάλιση τῆς τάξεως καὶ τῆς κοινωνικῆς εἰρήνης. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὸν Spinoza, τοῦ ὁποῖου ἡ πολιτικὴ ἀπέβλεπε στὴν ὑλικὴ καὶ ἠθικὴ βελτίωση τοῦ συνόλου τῶν ἀτόμων ποὺ ἀποτελοῦν τὸ Κράτος-ἔθνος. Τὸ ἰδεώδες τοῦ «ἐλευθέρου ἀνθρώπου» (*sui iuris*) πλησιάζει αὐτὸν τὸν τελευταῖο μὲ τὴ νεώτερη ιδέα τῆς συναινετικῆς δημοκρατίας. Βλ. G. SOLARI, *Studi storici di Filosofia del Diritto*, Torino, 1949, σσ. 119 κ.ἐξ., καθὼς καὶ τὴ μελέτη τοῦ Adolf MENZEL, «Die Staatslehre Spinozas», *Beiträge zur Geschichte der Staatslehre*, Wien - Leipzig, 1929, σσ. 284 κ.ἐξ.

17. Loi Le Chapelier τοῦ 1791, ποὺ τιμωροῦσε κάθε ἀπόπειρα συνεταιρισμοῦ τῶν μισθωτῶν γιὰ τὴν προάσπιση τῶν συμφερόντων τους. Ἡ ἀπαγορευτικὴ νομοθεσία —ἀργότε-

Στὰ Κράτη-ἔθνη ποὺ σχηματίσθηκαν ἔπειτα ἀπὸ τὶς φιλελεύθερες ἐπαναστάσεις, λίγο ἀσχολοῦνται μὲ τὶς ἐπὶ μέρους κοινότητες ποὺ διμορφώθησαν ἱστορικά, ἐνῶ προβάλλονται, ἀντιθέτως, σταθερὰ οἱ οἰκουμενικὲς ἀξίες τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολίτη. Ὁ δημοκρατικὸς συγκεντρωτισμὸς διαδέχεται ἔτσι ἐντελῶς φυσιολογικὰ τὸν μοναρχικὸ συγκεντρωτισμό, συμπληρώνοντας καὶ τελειοποιώντας τὶς βασικὲς ἰδεολογικὲς του δομές. Σὲ τελευταία ἀνάλυση ἡ ἐπαναστατικὴ ἰδέα τοῦ ἔθνους δὲν κάνει τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ ἐνδυναμώνει τὸν ἀτομικιστικὸ χαρακτήρα τοῦ κυριάρχου καὶ ἀδαιρέτου Κράτους-ἔθνους ποὺ ἐχάλκευσε ὁ Ὁρθολογισμός. Συνέχεια ἡ ὁποία ἀντικατοπτρίζεται στὴν παράξενη ἐκείνη θεωρία περὶ τῶν «φυσικῶν δικαιωμάτων τῶν κρατῶν»¹⁸, καθὼς καὶ στὴν ἐπακόλουθη μοναδολογικὴ ἀντίληψη τῆς διεθνοῦς κοινωνίας. Στὸ ἐσωτερικὸ ἀτομικιστικὸ καὶ συγκεντρωτικὸ σύστημα ἀντιστοιχεῖ, ὅπως εἶναι γνωστὸ, στὴν Εὐρώπη ἓνα σύστημα διακρίσεως καὶ ἰσορροπίας μεταξὺ κυριάρχων καὶ ἴσων σὲ δικαιώματα κρατῶν. Καὶ στὰ δυὸ πεδία, ἐσωτερικὸ καὶ διεθνές, ἡ ἰδέα τῆς κρατικῆς κυριαρχίας χρησιμεύει στὴ ριζικὴ ἐξουδετέρωση κάθε πολυκεντρικῆς δομῆς διὰ τῆς ἀντικαταστάσεως τῶν σχέσεων διασυλλογικῆς συνεργασίας μὲ σχέσεις ποὺ ἐδράζονται ἐπάνω στὴν ἐννοια τῆς Ἀρχῆς ὡς ἀπαραίτητης καὶ οἶονεὶ ἀποκλειστικῆς προϋποθέσεως τῆς νόμιμης καὶ θεμιτῆς ἐλευθερίας¹⁹.

Εἶναι ἰδιαίτερα ἀξιοπρόσεκτο νὰ διαπιστώσει κανεὶς ὅτι τὸ ἀτομικιστικὸ πρότυπο τοῦ Κράτους-ἔθνους θὰ διατηρηθεῖ, τόσο στὸ δόγμα ὅσο καὶ στὰ γεγονότα, ὅταν, ἀργότερα, στὴν Εὐρώπη, τὴ λιγότερο ἢ περισσότερο χρωματισμένη μὲ κοσμοπολιτισμὸ ὀρθολογιστικὴ ἀντίληψη τοῦ πολιτικοῦ δεσμοῦ θὰ ἔχει διαδεχθεῖ ἡ «ἀρχὴ τῶν ἐθνοτήτων».

Ἄν πράγματι ἐπαληθεύεται ὅτι, σύμφωνα μὲ αὐτὴν τὴν καινούργια ἀντίληψη, τὰ ἄτομα ποὺ καλοῦνται νὰ σχηματίσουν νέα, κυρίαρχα κράτη, θεωροῦνται ὅτι συνδέονται ἐκ τῶν προτέρων μὲ ἓνα ἀποδεδειγμένο ἀόρατο συμβόλαιο ἐπιμαρτυρούμενο —καθὼς τὸ εἶχε ἐννοήσει ὁ Edmund Burke²⁰— ἀπὸ τὴν ἱστορία καὶ ἐπιβεβαιωμένο ἀπὸ πολλαπλὰ σύγχρονα

ρα περιοριστικὴ ἀπλῶς— δὲν κατηργήθη στὴ Γαλλία παρὰ μόνο μὲ ἓνα νόμο τῆς 21 Μαρτίου 1884.

18. Κριτικὴ περίληψη αὐτῆς τῆς ἀντιλήψεως στὸν Georges SEELLE, *Manuel Élémentaire de Droit International Public*, Paris, 1943, σσ. 87 κ.ἑξ.

19. Πράγμα ποὺ συμβαίνει, χωρὶς ἀμφιβολία, στὸ νὰ γίνουν πιὸ ἄκαμπτες οἱ συγκεντρωτικὲς δομές τῆς κρατικῆς ἐξουσίας. Ἡ πρὸς τὰ ἔξω κυριαρχία μετακενώνεται πράγματι σὲ ἀπαρέγκλητη ἐπιβολὴ ἀπέναντι τῶν ἀτόμων, περισσότερο «ὑπηκόων», ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῇ, παρὰ «πολιτῶν», παρὰ τὶς Διακηρύξεις ποὺ ἐγγυῶνται ἀπέναντι σὲ ὅλους τὰ «φυσικὰ» δικαιώματά τους.

20. *Reflexions on the Revolution in France*, 1791. Πρὸβλ. M. GANZIN, *La Pensée politique d'Edmund Burke*, Paris, L.G.D.J., 1972, σσ. 148 κ.ἑξ.

γνωρίσματα: κοινότητα ἡθῶν καὶ ἐθίμων, θρησκείας, ἐνδεχομένως καὶ γλώσσας. Ἄν ἐπαληθεύεται, συνεπῶς, ὅτι τὸ Κράτος-ἔθνος μεταβάλλεται τώρα σὲ αὐθεντικὸ ἐθνικὸ κράτος προορισμένο νὰ ἀξιοποιήσῃ τὶς εἰδικὲς ἀρετὲς τοῦ τάδε ἢ τοῦ δεῖνα διαφορετικοῦ ἔθνους, δὲν παύει ὥστόσο νὰ ἰσχύει ὅτι τὸ αὐθεντικὸ αὐτὸ ἐθνικὸ κράτος ἐξακολουθεῖ νὰ λειτουργεῖ σύμφωνα μὲ τὰ κύρια γνωρίσματα τοῦ Κράτους-ἔθνους, ὅπως τὰ συνέλαβε ὁ Ὁρθολογισμὸς διὰ τῆς γραφίδας τοῦ Thomas Hobbes καὶ τοῦ Baruch Spinoza²¹.

Ἡ ὄψη αὐτὴ τῶν θεσμῶν ἀπεμβλύνθη βέβαια αἰσθητά, ὅσον ἀφορᾷ τουλάχιστον σὲ ὁρισμένες κοινωνικὲς κατηγορίες, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς στροφῆς τοῦ ἐγωκεντρικοῦ ἀτομισμοῦ πρὸς τὸν φιλελευθερισμό, ιδίως μετὰ τὴ διάδοση τῶν φυσιοκρατικῶν ἰδεῶν στὴν οἰκονομία καὶ τὴν συνακόλουθη μετατροπὴ τοῦ *connatus* σὲ «ὠφελιμιστικὴ ἀρχὴ» ὁδηγοῦσα, κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσα ἐφεξῆς ἀντίληψη, σὲ αὐθόρμητες συμφωνίες συναφθεῖσες μεταξὺ τῶν ἀτόμων, ἐπωφελεῖς γιὰ ὅλους καὶ γιὰ τὸν καθένα χωριστά, ἀποκλειομένης ὅποιας ἄμεσης παρεμβάσεως τῆς κυρίαρχης ἐξουσίας²².

Ἀντίστροφα πρὸς τὶς πρακτικὲς τοῦ Μερκαντισμοῦ καὶ τὶς «ἰσοπεδωτικὲς» ροπὲς τοῦ Hobbes, ἡ ἐξουσία τοῦ κράτους εὐρέθη, ἔκτοτε, περιορισμένη μέσα στὰ αὐστηρὰ ὅρια ποὺ ὁ 19ος αἰώνας συνόψισε ὑπὸ τὴν γνωστὴ ἐπωνυμία τοῦ «κράτους-νυκτοφύλακα». Ὁ διαχωρισμός, δογματικὸς καὶ πρακτικὸς, μεταξὺ ἰδιωτικῆς κοινωνίας καὶ κράτους, ποὺ ἐπακολούθησε, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴ μετατροπὴ τοῦ Κράτους-ἔθνους σὲ

21. Βλ. συγκεκριμένα τοὺς περιορισμοὺς ποὺ ἐπεβλήθησαν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰώνα στὴν ἀπόλαυση τῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν, στὴ μελέτῃ τοῦ Georges C. VLACHOS, «La structure des Droits de l'Homme et le problème de leurs réglementation en régime pluraliste», *R.I.Dr. Comparé*, ν° 2, σσ. 281 κ.ἐξ.

22. Ἡ ἐπέμβαση τοῦ κράτους ἐθεωρεῖτο, ἀντιθέτως, ἀπαραίτητη κάθε φορὰ ποὺ ἡ λειτουργία τῆς «αὐθόρμητης» φυσικῆς τάξεως ἐγινόταν ἀντικείμενο ἀμφισβήτησεως ἢ ἀπειλῆς ἀπὸ κάποια ἐνέργεια ἢ ἀκόμη καὶ ἀπὸ κάποια πράξη ἀντίθετη πρὸς τὴν ἰδέα μιᾶς τέτοιας τάξεως. Μὲ ἀφετηρία μία ἰδέα αὐτῆς τῆς μορφῆς περὶ τῆς θεμελιακῆς συνεχείας τοῦ φυσικοῦ νόμου καὶ τοῦ θετικοῦ νόμου —δηλαδὴ τοῦ νόμου ποὺ προέρχεται ἀπὸ ἓνα ἱστορικὸ νομοθέτη— ὁ συγγραφέας τοῦ *Πνεύματος τῶν Νόμων* (Β.ΧΙ, κεφ. VI) καταλήγει στὴ σκέψη ὅτι οἱ τρεῖς ἐξουσίαι, μολονότι εἶναι διαχωρισμένες ἀπὸ τὴν εἰδικότητα τῆς λειτουργίας ποὺ ἐπιτελοῦν, τελικὰ «θὰ συγκλίνουν». Τοῦτο, οὐσιαστικά, ἐπειδὴ ὁ νόμος ποὺ υἱοθετεῖ ἡ νομοθετικὴ ἐξουσία καὶ τοῦ ὁποίου ἡ ἐκτέλεση ἔχει ἐμπιστευθεῖ σὲ δύο ἄλλες ἐξουσίαι δὲν κάνει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ μεταφράζῃ τὶς ἐπιταγὲς ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ἀναγκαία καὶ φυσικὴ τάξη τῶν κοινωνιῶν, στὴν ὁποία ὅλοι ὀφείλουν νὰ ὑπακούουν. Ἡ φιλοσοφία τοῦ φιλελευθέρου ἀντιπροσωπευτικοῦ συστήματος στηρίζεται ὁλόκληρη ἐπάνω σ' αὐτὴ τὴν τεκμαιρῶμενη ταυτότητα τῆς φυσικῆς τάξεως καὶ τῆς θετικῆς τάξεως τοῦ κράτους ποὺ ἀνταποκρίνεται σὲ ἐπιταγὲς τοῦ Ὁρθοῦ Λόγου.

όλοένα και πιο πειθήνιο εργαλείο στα χέρια των κυριάρχων κοινωνικών στρωμάτων. Κατέληξε, όπως ξέρουμε, στο να αποτυπώσει στον φιλελευθερισμό τον παραδόξως αισιόδοξο αυτόν χαρακτήρα, που διαβλέπουν σ' αυτόν οι όπαδοί του, και ό οποίος επέτρεψε σε οίκονομολόγους, όπως ό Bastiat, ή σε φιλοσόφους, όπως ό Jean-Marie Guyau, να πιστέψουν ότι είχε πλέον σημαίνει ή ώρα όπου το κράτος θα εξέλιπε²³.

*
**

Στήν πραγματικότητα ωστόσο, ενώ περιοριζόταν στην άσκηση μερικών ούσιωδών λειτουργιών και μολονότι άφηνε έντελώς ελεύθερη την ιδιωτική πρωτοβουλία στον τομέα της οίκονομίας, το φιλελεύθερο-ατομικιστικό Κράτος-έθνος δέν έπαυσε καμιά στιγμή να είναι εκείνο που ήταν ανέκαθεν: μια κυρίαρχη δύναμη διαθέτουσα και υλοποιούσα το μονοπώλιο της καταστολής. Η έξεζητημένη διάκριση που επεχείρησαν οι θεωρητικοί του αιώνα μας ανάμεσα στην «έθνική κυριαρχία» (ανήκουσα σε ένα λαό προδιδαζόμενο σε κρατικοποιημένο έθνος) και τη «δημοσία έξουσία» (ανήκουσα κατ' αποκλειστικότητα στο νομικό πρόσωπο του κράτους²⁴), υπογραμμίζει επαρκώς τη διαβεβαίωση αυτή.

23. Η ιδέα του άφανισμού του κράτους, επακόλουθη εκείνης της «άτελεύτητης προόδου, κάτω από τους ευεργετικούς νόμους της φύσεως», είχε επηρεάσει ακόμη και τους πιο αποφασιστικούς αντιπάλους του φιλελευθερισμού, από τον J.-G. Fichte ως τους ιδρυτές του «έπιστημονικού» σοσιαλισμού. Βλ. σχετικά τις δημοσιευμένες στα *Archives de Philosophie du Droit*, n° 8, 1963, μελέτες.

24. Ο Georg JELLINEK, π.χ. επιμένει επί του γεγονότος, ότι «υπόβαθρο της κυριαρχίας είναι το κράτος και κανένας άλλος». *Allgemeine Staatslehre*, 2η έκδ. 1920, σ. 552. «Υπό το πρίσμα του νόμου, γράφει (σ. 182), το κράτος αποτελεί μία έδαφική ένωση αποτελούμενη από τα άτομα που περικλείει ως μέλη μιās αδιαίρετης ολότητας». Η κρατική κυριαρχία συνεπάγεται, πράγματι, στη σκέψη του, μία όλική μετατροπή των φυσικών ατόμων (κατά το πρότυπο του *Κοινωνικού Συμβολαίου* του Rousseau). Έτσι που τα άτομα, χωρίς καθόλου να παύουν να είναι μέλη του ήθικου προτύπου του κράτους, δέν είναι λιγότερο «υπήκοοι» της κυρίαρχης κρατικής τάξεως, καί, από αυτό και μόνο, επίσης αντικείμενα της δημοσίας δυνάμεως. Ο Carré de MALBERG, είναι ακόμη περισσότερο ρητός επάνω σ' αυτό το σημείο, όταν γράφει: «Το κράτος είναι ασφαλώς ένα συλλογικό πρόσωπο, κατά το μέτρο που είναι ή προσωποποίηση μιās συλλογής ατόμων: όμως, ακριβώς αυτή ή κοινότητα δέν γίνεται πρόσωπο παρὰ μόνο έπειδή ένοποιείται, έπειδή τα πολλαπλά άτομα, από τα όποια αποτελείται, ενώνονται σε ένα συνολικό και αδιαίρετο σωμα, που νομικώς παρουσιάζεται ως μία νέα ατομικότητα». *Théorie Générale de l'Etat*, τ. I, σσ. 47-48 με παραπομπές στον Laband, τ. I, σσ. 141 κ.έξ. της γαλλικής έκδόσεως του *Droit Public de l'Empire Allemand*. Ο Carré de MALBERG παρατηρεί παραπέρα (σσ. 67-68) ότι ή ένότητα της έθνικής κοινότητας στηρίζεται «όχι σε ένα συνεταιρισμό μεταξύ των ατόμων, αλλά στην ίδια την κρατική οργάνωση, ή όποια έχει ως αποτέλεσμα να άγκαλιάζει και να προσδένει σφιχτά όλα τα ατομικά στοιχεία από τα

Κατὰ τὴ φιλελεύθερη περίοδο ἡ καταστολὴ συνίσταται κυρίως στὴν ἀποτροπὴ κάθε παρεμποδίσεως τῆς ἐλεύθερης λειτουργίας τῶν θεσμῶν τῆς ἰδιωτικῆς κοινωνίας, ποὺ θεωρεῖται ἀπολιτική καὶ λειτουργεῖ στηριζόμενη στὴν ἐλευθερία συνάψεως συμβολαίων καὶ τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία (ἀστυνομία, δικαιοσύνη), καθὼς καὶ στὴν προστασία τῆς κοινωνίας αὐτῆς ἀπὸ τοὺς ἐξωτερικοὺς ἐχθροὺς (στρατός). Καὶ τοῦτο κατὰ τέτοιον τρόπον ὥστε, τελικά, σὲ βαθμοὺς κυμαινομένους ἀπὸ χώρα σὲ χώρα, μέσα στὸ κλίμα ποὺ δημιουργεῖται ἀπὸ τὸ θρίαμβο τοῦ φιλελευθέρου ἀτομισμού, οἱ ποσοτικοὶ περιορισμοὶ ποὺ τίθενται στὴ δράση τοῦ κράτους νὰ μποροῦν ἀκόμη νὰ ἐναρμονισθοῦν πλήρως μὲ τὸν οὐσιωδῶς αὐταρχικὸ του χαρακτήρα. Ἐνα χαρακτήρα καθόλου ἢ ἐλάχιστα σχεδὸν ἀπαμβλυμένο, ἐξ ἄλλου, ἀπὸ τὶς διαδικασίες ἀναδείξεως τῶν ἐπιφορτισμένων μὲ τὴν ἐνάσκησι τῆς ἐξουσίας· ἰδιαίτερα ὅταν ξέρει κανεὶς ὅτι ὁ ἔλεγχος τῶν ἐκλογῶν εὐρισκόταν, τὶς περισσότερες φορές, ἀνάμεσα στὰ χέρια ἐκείνων ποὺ, μέσα στὴν ἰδιωτικὴ κοινωνία, τὴ Διοίκηση καὶ τὴ Δικαιοσύνη, κρατοῦσαν σταθερὰ τὰ ἥνία της.

Ἐξεταζόμενο ἀπὸ τὴ βασικὴν αὐτὴ ἱστορικὴ ὀπτικὴ γωνία, τὸ Κράτος-ἔθνος, εἴτε πρόκειται γιὰ τὸ μοναρχικὸ κράτος, εἴτε πρόκειται γιὰ τὸ ἐπαναστατικὸ ἢ τὸ «ἐθνικὸ» —μὲ τὴν ὡς ἀνωτέρω ἔννοια— κράτος, χαρακτηρίζεται σταθερὰ μὲ τὰ γνωρίσματα ποὺ τὸ χαρακτηρίζαν στὴν ἀρχικὴ του προέλευση: τὴν προσέγγιση καὶ τὴ συγχώνευση μέσα σὲ μιὰ ἀδιαίρετη ὁλότητα τῶν ἀντιθετικῶν ἐννοιῶν τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς κυρίαρχης ἐξουσίας, ὑπὸ τὸ προκάλυμμα μιᾶς γενικῆς θεωρίας τοῦ ἀτομισμού, ἐνὸς ἀτομισμού μὲ πολλαπλὲς προσόψεις, πότε προεχόντως ὀρθολογιστικές, πότε ἱστορικιστικές.

Ἐκεῖνο ποὺ ἔλειψε μόνιμα κατὰ τὸν πολύχρονο βίον τοῦ κράτους αὐτοῦ ὑπῆρξε πάντοτε ἡ ἀπουσία ἢ ὁ ἐκούσιος παραμερισμὸς ἀπὸ τὴν ἐπίσημη δημόσια σκηνὴ τῶν ἐνδιαμέσων κοινωνιῶν: μερικὲς κοινωνίες, ποικίλες ἐνώσεις ἢ ὀργανώσεις, γεωγραφικὲς, θρησκευτικὲς ἢ πολιτισμικὲς ἐνότητες, κοινωνικὲς κατηγορίες ἢ τάξεις. Ἡ προνομιοῦχος σχέση τῆς πολιτικῆς κοινωνίας σύμφωνα μὲ αὐτὴν τὴν ἀντίληψη καὶ πρακτικὴ, ὑπῆρξε πάντοτε ἐκείνη ποὺ συνδέει τὸ ἄτομο —«ιδιώτη» ἢ «πολίτη»— ὡς

ὁποῖα ἀποτελεῖται τὸ ἔθνος σὲ ἓνα ἐνιαῖο ἐθνικὸ σῶμα». Κάτω ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκοπιὰ ἡ πολιτικὴ ἔννοια «λαὸς» ἀνάγεται τελικὰ σ' ἐκείνη τοῦ κρατικοποιημένου ἔθνους· καὶ τὸ ἄτομο, ὡς αὐτόνομη ὑπαρξή, δὲν διασώζει τὴν ἐλευθερία του παρὰ μόνο μὲ τὴ μεσολάβηση ἐκείνου ποὺ ἀπὸ καιρὸ ἔχουν ὀνομάσει τὸ «σόφισμα» τοῦ Rousseau: τὰ ἄτομα-πολίτες παραμένουν ἐλεύθερα κατὰ τὸ μέτρο ποὺ ὁ νόμος στὸν ὁποῖο ὀφείλουν νὰ ὑπακούουν εἶναι ὁ δικὸς τους νόμος (αὐτ., σσ. 244 κ.ἐξ.). Σὲ κάθε περίπτωση, δὲν γίνεται λόγος πουθενά, σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς πολύμοχθες νομικο-φιλοσοφικὲς κατασκευὲς γιὰ λίγο ἢ πολὺ αὐτόνομες μερικὲς συλλογικὲς ἐνώσεις.

άφηρημένη μονάδα, με την κυρίαρχη εξουσία: στην προϋποτιθέμενη όμοιομορφία των συστατικών θεμελιωδών έννοιών, δηλαδή των ατόμων, αντίστοιχῇ σταθερὰ καὶ πάντοτε ἡ ἐνότητα μιᾶς ἀνώτερης ἐξουσίας, καθιερωμένης ὡς προνομιοῦχο «νομικὸ πρόσωπο δημοσίου δικαίου».

Κατὰ τὴ διαδρομὴ τῆς ταραγμένης ἱστορίας τοῦ Κράτους-ἔθνους κατεβλήθη ἄλλωστε κάθε δυνατὴ προσπάθεια, ὥστε αὐτὸ νὰ μοιάζει μὲ τὸ εἶδωλό του, ὅπως τοῦτο εἶχε σχεδιασθεῖ ἀπὸ τοὺς θεωρητικοὺς τοῦ ἀτομικισμοῦ. Τὰ φιλελεύθερα ἀντιπροσωπευτικὰ συστήματα ποὺ εἶχαν διαμορφωθεῖ ἔπειτα ἀπὸ τὶς πολιτικο-κοινωνικὲς μεταβολὲς τοῦ 19ου καὶ τῶν ἀπαρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα εἶχαν ὡς στόχο, στὴν οὐσία, τὴν ὅσο τὸ δυνατόν πιστότερη ἀναπαραγωγὴ τῶν χαρακτηριστικότερων γνωρισμάτων του²⁵.

Τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα ὑπῆρξε ἔτσι, γενικά, στὸ δόγμα ποὺ ἐπεκράτησε ἕως τὶς παραμονὲς τοῦ 2ου παγκοσμίου πολέμου ἡ συνταύτιση τῆς δημοκρατίας μὲ τὸ δημοκρατικὸ Κράτος-ἔθνος, ἐννοούμενο ὡς ἐδαφικὸ κράτος μέσα στοὺς κόλπους τοῦ ὁποίου τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου —«ιδιώτη» ἢ «πολίτη»— καὶ ἡ διάκριση τῶν ἐξουσιῶν μέσα στὸ κράτος, τελοῦν ὑπὸ συνταγματικὴν ἐγγύησιν²⁶, πρὸς ὄφελος ὅλων καὶ τοῦ καθενὸς χωριστά: ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν εἰδικότερη θέση τὴν ὁποία κατέχει κάθε συγκεκριμένο ἄτομο στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δικτύου πολλαπλῶν καὶ περιπλόκων σχέσεων ποὺ συνθέτουν τὴν ἀληθινὴ κοινωνία.

2. Ὁ Ἄνθρωπος, ἡ Κοινωνία καὶ ἡ Κρατικὴ Ἐξουσία

Προτοῦ προχωρήσουμε περισσότερο στὴν ἀνάλυση τῶν συγχρόνων δεδομένων τοῦ προβλήματος ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, μᾶς φαίνεται χρήσιμο νὰ παράσχομε ὀρισμένες συμπληρωματικὲς διασαφηνίσεις ὅσον ἀφορᾷ στὴ διασύνδεση ποὺ ἐγκαθιδρύθη, ἀπὸ ὀρισμένη χρονολογία κι ὕστερα, ἀνάμεσα στὸ κυρίαρχο ἐδαφικὸ κράτος ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος καὶ τὴν ἐννοια τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας, ἀπὸ τὸ ἄλλο· ἂν εἶναι ἀλήθεια, ὅπως νομίζομε, ὅτι ἡ μορφή αὐτὴ διακυβερνήσεως ἀποτελεῖ ἀκόμη σήμερα, ὅσο τουλάχιστον ἀφορᾷ στὴν δυτικὴ Εὐρώπη, ἀναπόσπαστο τμῆμα τοῦ συστήματος ποὺ ἐγκαθιδρύθη ἄλλοτε ἀπὸ τὴν μετριοπαθὴ μοναρχία καὶ ἔχει διαιωνισθεῖ ἕως τὴν σύγχρονη ἐποχή.

25. Βλ. τὴν προηγούμενη ὑποσημείωση.

26. Βλ. τὸ ἄρθρο 16 τῆς γαλλικῆς Διακηρύξεως τοῦ 1789: «Κάθε κοινωνία στὴν ὁποία ἡ ἐγγύηση τῶν δικαιωμάτων δὲν ἐξασφαλίζεται οὔτε καθορίζεται ἡ διάκριση τῶν ἐξουσιῶν, δὲν ἔχει Σύνταγμα».

Είναι ελάχιστα αναγκαῖο νὰ ὑπενθυμίσουμε ὅτι ἡ δημοκρατία καὶ ἰδιαίτερα ἡ ἄμεση δημοκρατία συνεδέθη ἀπὸ τὴν ἀπαρχὴ ἤδη τῆς ἱστορίας της, μὲ τὴν ἰδέα τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου, τοῦ ἀτόμου δηλαδὴ τὸ ὁποῖο διαθέτει τὴν ὑλικὴ καὶ ἠθικὴ ἀνεξαρτησία ποὺ εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ νὰ ἀσκήσει ἐνσυνείδητα τὰ καθήκοντά του ὡς πολίτης.

Ἐπεξεργασμένη καὶ ἐφαρμοσμένη ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους στὴν δημοκρατικὴ τους πρακτικὴ²⁷ ἡ ἰδέα αὐτὴ υἱοθετήθη, ὡς γνωστόν, ἀπὸ τὸν J.-J. Rousseau κατὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ἄμεσης πλειοψηφικῆς του δημοκρατίας²⁸. Θὰ ἦταν ὥστόσο ἐπίσης χρήσιμο νὰ ὑπενθυμίσουμε ὅτι ἡ ἔννοια αὐτὴ τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου ἀπετέλεσε καὶ τὴν κατὰ τὸν Ὁρθὸ Λόγο προϋπόθεση τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας, ὅπως τὴν συνέλαβαν οἱ φιλελεύθερες ἐπαναστάσεις τοῦ 18ου αἰῶνα, καὶ εἰδικότερα ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Πράγματι στὶς κυρίαρχες ἰδεολογίες τῶν ἐπαναστάσεων αὐτῶν ἡ ἔννοια τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου ἐμφανίζεται ὡσὰν νὰ ἦταν ταυτόσημη μὲ ἐκείνη τοῦ πολίτη. Καὶ ἡ συνταύτιση αὐτὴ ἐκφράζεται ὅχι μόνο μὲ τὴ δυναμικὴ διεκδίκηση τῆς «πραγματικῆς ἰσότητος», ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ «ἐξαρτώμενα πρόσωπα» (ὑπηρετικὸ προσωπικὸ κ.λπ.), βρίσκονται νομικῶς στερημένα τοῦ δικαιώματος συμμετοχῆς στὶς ἐκλογικὲς διαδικασίες²⁹. Ὁ ἀποκλεισμὸς αὐτὸς βέβαια δὲν ἀφορᾷ παρὰ σ' ἓνα περιορισμένο ἀριθμὸ προσώπων, εὗρισκομένων σὲ μιὰ περιθωριακὴ κοινωνικὴ κατάσταση. Μέσα στὸ ἀνακαινισμένο σύμφωνα μὲ τὴν ἐπαναστατικὴ ἰδέα τοῦ ἔθνους Κράτος-ἔθνος ἡ οἰκουμενικὴ ψῆφος, καθὼς καὶ ἡ κατὰ τὸν Ὁρθὸ Λόγο προϋπόθεσή της, ἡ ἰδέα τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου, παραμένουν θεωρητικὰ ἀλώβητες παρὰ τὴν γενικευμένη περίπου ἀπόρριψη τῆς ἄμεσης δημοκρατίας.

Ἡ διαπίστωση αὐτὴ εἶναι, πιστεύουμε, ἰδιαίτερα σημαντικὴ. Φανερῶνει ὅτι στὴν ἀτομικιστικὴ φιλελεύθερη ἰδεολογία ποὺ διαμόρφωσε τὸ ἀντιπροσωπευτικὸ σύστημα ἡ ἔννοια τῆς κοινωνίας παραμένει, στὴ θεωρία τουλάχιστον, τὸ ἴδιο καθοριστικὴ γιὰ τὴ διαρρύθμιση τῶν πολιτικῶν θεσμῶν ὅσο καὶ στὴν ἄμεση λαϊκὴ δημοκρατία. Μὲ τὴν ἐξῆς διαφορὰ ὅτι, ὑπὸ τὴν καθοριστικὴ ἐπίδραση τῶν φυσιοκρατικῶν ἰδεῶν στὸ οἰκονομικὸ πεδίο, τὸ ἀξίωμα τῆς ταυτότητας ἐλευθέρου ἀνθρώπου καὶ ἐνεργοῦ πολίτη ἀφέθη μᾶλλον ἔρμαιο στὴν ἀγαθὴ διάθεση τῶν δῆθεν «φυσικῶν

27. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Πολιτικά* Α, 7 1255 b 20: «ἡ κατὰ κυριολεξίαν πολιτικὴ ἐξουσία εἶναι μία διακυβέρνηση ἐλευθέρων καὶ ἰσῶν ἀνθρώπων».

28. Ἄς ὑπενθυμίσουμε ὅτι στὸ ἀρθρο τῆς *Encyclopédie* περὶ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, ὁ Rousseau ἐπαναλαμβάνει τὴν χομπεσιακὴ ἰδέα τῆς ὑλικῆς ἀσφαλείας ὡς ἀναγκαίης προϋποθέσεως τῆς καλῆς λειτουργίας τοῦ κράτους.

29. Γαλλικὸ Σύνταγμα τῆς 3 Σεπτεμβρίου 1791, τίτλος ΙΙ, τμ. ΙΙ, ἀρ. 2.

νόμων». Οί μετέπειτα ἐξελίξεις τόσο στὸν κοινωνικὸ τομέα ὅσο καὶ στὸ πεδίο τῶν πολιτικῶν θεσμῶν θὰ μᾶς δείξουν μέχρι ποίου σημείου ἡ πραγματικότητα διέψευσε αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὶς ὑποθέσεις.

Β. ΟΙ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ-ΕΘΝΟΥΣ ΚΑΙ Η ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΤΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

1. Νέα κοινωνία. Ἀνάδυση τοῦ κοινωνικοῦ πλουραλισμοῦ

Τὸ κυρίαρχο γεγονὸς τῆς μακρᾶς περιόδου ποὺ ἀρχίζει μὲ τὸ δημοκρατικὸ ἀντιπροσωπευτικὸ Κράτος-ἔθνος τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ εἶναι, ὅπως τὸ ὑπενθυμίσαμε προηγουμένως, ὁ δογματικὸς διαχωρισμὸς τῆς κοινωνίας ἀπὸ τὸ κράτος· ἓνας διαχωρισμὸς ποὺ ἔχει ὡς θεωρητικὸ ὑπόβαθρο τὴν ἀτομικοποίηση τῆς πρώτης καὶ τὴν ἀναγωγή τῆς νομικῆς ἰσότητος καὶ τῆς δικαιοπρακτικῆς ἐλευθερίας σὲ θεμελιώδεις ἀρχές τῆς λειτουργίας της.

Ἡ ἀντιπροσωπευτικὴ δημοκρατία, ποὺ ἐκλήθη νὰ ὑποκαταστήσει τὸν ἀπολυταρχισμὸ στὸ πεδίο τῶν πολιτικῶν θεσμῶν, ἐλειτούργησε στὴν οὐσία ἐπάνω στὴν προέκταση τῆς ἀπλοϊκῆς αὐτῆς κοινωνικῆς φιλοσοφίας. Ἔως τὴν ἡμέρα κατὰ τὴν ὁποία οἱ εὐρωπαϊκὲς κοινωνίες, ἀνατρέποντας τὰ εὐθραυστα τεῖχη τοῦ πρωτοτύπου αὐτοῦ συνδυασμοῦ ἀτομισμού καὶ δημοκρατίας, ἄφησαν νὰ διαφανεῖ καθαρὰ ἡ κρίση τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας πρῶτα, ἡ κρίση τοῦ ἰδίου τοῦ Κράτους-ἔθνους στὴ συνέχεια. Στὴν πραγματικότητα οἱ κρίσεις αὐτὲς δὲν ἦσαν ἄσχετες μὲ ἀξιοσημειώτες διαστρεβλώσεις, ποὺ συνόδευσαν τὸ Κράτος-ἔθνος καθ' ὅλο τὸ μῆκος τῆς πορείας του.

Ἡ διαδρομὴ πρὸς τὴν νομικὴ ἰσότητα ὑπῆρξε ἀργή καὶ διέφερε ἀπὸ χώρα σὲ χώρα ἕως ἀρκετὰ πρόσφατα. Ἡ ἰσότητα τῶν φύλων ἀποτελεῖ ἀκόμα ἓνα καυτὸ ἐπίκαιρο ζήτημα. Ἡ ἀπελευθέρωση τῶν ἀγροτῶν ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς δουλοπαροικίας δὲν ἐπέσυρεν αὐτομάτως τὴ βελτίωση τῆς ὕλικης καὶ ἠθικῆς τους καταστάσεως. Ἡ μετάβαση πρὸς τὴ βιομηχανικὴ κοινωνία ἐγέννησε μὲ τὴ σειρά της μιὰ νέα, τεράστια μάζα ἀποκλήρων. Ἐξ ἄλλου, ἡ δημιουργία, σχεδὸν παντοῦ στὰ παλαιότερα καὶ νεοσύστατα Κράτη-ἔθνη τῆς Εὐρώπης, λιγότερο ἢ περισσότερο ὁμοιομόρφων καὶ σὲ στενὴ ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ κέντρο διοικητικῶν διαιρέσεων, εἶχε μόνον συγκαλύψει ἢ καταπνίξει —χωρὶς ὅμως νὰ ἐξαλείψει— τὴν ποικιλία τοῦ πληθυσμοῦ σὲ περιφερειακό, θρησκευτικὸ, πολιτισμικὸ ἢ ἐθνικὸ ἐπίπεδο. Τελικῶς, ἡ σχέση ἀτόμου - κυριαρχίας ποὺ ἐγκαθίδρυσε ὁ Ὁρθολογισμὸς, ἀπέχοντας πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ ὀδηγήσει στὴ δημιουργία ὁμοιογενῶν πολιτικῶν κοινωνιῶν, δὲν ἔκανε τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ τοποθετήσῃ ἐπάνω σὲ μιὰ

παραδοσιακή βιο-κοινωνική πραγματικότητα μιὰ καινούργια νομική πραγματικότητα. Έως ὅτου ἡ κεφαλαιοκρατική συσσώρευση, διογκούμενη πολλαπλασιαστικά ἀπὸ τὴν ἀποικιοκρατική ἐπέκταση καὶ ἀπὸ τὴν σὲ παγκόσμια κλίμακα ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου, ἦλθε νὰ ἀναταράξει σὲ βάθος καὶ τὰ κατάλοιπα τῆς παλαιᾶς κοινωνίας καὶ τὰ κεκτημένα τῆς νέας ἐννόμου τάξεως.

Κατὰ τὴ διέλευση τῆς ταραγμένης αὐτῆς περιόδου, ποὺ ἐκτείνεται οὐσιαστικά ἀπὸ τὶς ἐπαναστάσεις τοῦ 1848 ἕως τὸν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο, ἐγεννήθηκαν ἐντελῶς νέες ἀλληλεγγύες δίπλα στὶς λησμονημένες ἢ καταπιεσμένες παλαιότερες. Τὸ ὄραμα μιᾶς κοινωνικῆς ὁμοιογενείας ἐδραζομένης ἐπάνω στὸ ἀξίωμα τῆς ἀτομικῆς αὐτονομίας ἀπέτυχε στὴν πλειονότητα τῶν περιπτώσεων. Εἴτε ἀνῆκαν σὲ κυρίαρχες, εἴτε σὲ καταδυναστευμένες κατηγορίες, τὰ ἄτομα, γιὰ νὰ προασπίσουν τὰ ζωτικά τους συμφέροντα, ὑπεχρεώθησαν ἑκτοτε νὰ καταφύγουν στοὺς κόλπους διαφόρων ὀργανώσεων, σωματείων, συλλόγων, λεσχῶν, πολιτικῶν κομμάτων, λειτουργούντων στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Κράτους-ἔθνους ἢ ἐπάνω ἀπὸ τὰ σύνορά του. Ὁ διαχωρισμὸς ἀνάμεσα στὴν ἰδιωτική κοινωνία καὶ τὸ κράτος ὄχι μόνον δὲν ἀνεμόρφωσε τὴν κοινωνία πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς πλήρους ἀτομικῆς αὐτονομίας, ἀλλ' ἀντίθετα ἐπέτρεψε τὴ δημιουργία, ἐν μέσῳ συχνὰ σκληροτάτων κοινωνικῶν διαμαχῶν, μιᾶς πλειάδας ἐνδιαμέσων κοινωνικῶν σωμάτων: ἐκείνων ἀκριβῶς ποὺ οἱ φιλελεύθερες ἐπαναστάσεις εἶχαν νομίσει ὅτι θὰ ἐξετόπιζαν διὰ παντὸς ἀπὸ τὸν ἐδαφικὸ τους χῶρο.

Ὅπως ὀφείλε νὰ τὸ ἀναμένει κανεὶς, σχεδὸν παντοῦ, κατὰ τὸ ἴδιο αὐτὸ διάστημα, ἐγκαθιδρύνονταν πολλαπλὰ δίκτυα ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στὴν κρατική ἐξουσία καὶ στὰ ἴδια αὐτὰ ἐνδιάμεσα σώματα, τὰ ὁποῖα κινούνταν ὡς ἐκπρόσωποι τῶν ἀτομικῶν τους μελῶν. Ἡ ἰδέα μιᾶς πολιτικῆς ἐξουσίας τοποθετημένης ἐπάνω ἀπὸ τὴν κοινωνία καὶ ἀπέχουσας ἀπὸ κάθε ἀνάμιξη στὶς ὑποθέσεις τῆς τελευταίας, ἀποδεικνυόταν μὲ τὸν τρόπον αὐτὸ κατὰ πολὺ ξεπερασμένη. Ἡ κρατική ἐξουσία ἦταν στέρεα ἐγκατεστημένη μέσα στὴν κοινωνία ὡς ἀναγκαστικὸς συνεταῖρος³⁰. Διαπίστωση ἡ ὁποία συνεπάγεται, ἐπίσης, ὅτι ἡ κοινωνία, ὀργανωμένη σὲ πολλαπλὰ σώματα κινούμενα κατὰ τρόπο λιγότερο ἢ περισσότερο αὐτόνο-

30. Καὶ πολὺ συχνὰ κυρίαρχο, μὲ τὴν παρεμβολὴ ἑνὸς δημοσίου τομέα ὑπὸ μορφὴ μονοπωλίων, ἐταιρειῶν χρηματοδοτούμενων ἀπὸ τὸν δημόσιο προϋπολογισμό, ἐνῶ διὰ τῆς πιστωτικῆς πολιτικῆς, καθὼς ἐπίσης καὶ στὸ πλαίσιο δραστηριοτήτων ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ κοινωνικοῦ σχεδιασμοῦ, ἡ «ἰδιωτικὴ κοινωνία» στὸ σύνολό της μπορεῖ νὰ καταστεῖ ὁ πιστὸς ὑπηρέτης τῶν κυβερνητικῶν πολιτικῶν.

μο, μετέχει ἐφεξῆς ἡ ἴδια, ἅμεσα ἢ ἔμμεσα, στὴ διαμόρφωση τῶν πολιτικῶν αποφάσεων^{30α}.

2. Ἡ διεύρυνση τῆς ἐννοίας τῆς δημοκρατίας

Μὲ τὸ σύνολο τῶν μεταβολῶν αὐτῶν ὁ ἄνθρωπος, ὡς μέλος τῆς ἀτομικοποιημένης ἰδιωτικῆς κοινωνίας, καὶ ὁ πολίτης, ποὺ ὁ ρόλος του ἦταν νὰ χρησιμεύσει ὡς διαβιβαστὴς τῶν ἀναγκῶν καὶ φιλοδοξιῶν τῆς κοινωνίας αὐτῆς στὸ ἐπίπεδο τῶν ἀνηκόντων στὴν ἀποκλειστικὴ ἀρμοδιότητα τοῦ Κράτους καὶ τῶν ὀργάνων του πολιτικῶν αποφάσεων, εὕρισκονταν διασπασμένος ἀνάμεσα σὲ δυὸ διαφορετικὲς καὶ συχνὰ ἀλληλαντικρούμενες πραγματικότητες. Μέσα στὴ διαμάχη τῶν ἰδεολογιῶν ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὴν ἰδιωτικὴ κοινωνία καὶ τὸ κράτος ὑπερκεραζόταν ἀπὸ τὴν ὅλο καὶ πιὸ ἐκδηλῆ διάκριση ἀνάμεσα στὴν «τυπικὴ δημοκρατία» καὶ τὴν «οὐσιαστικὴ δημοκρατία».

Γινόταν φανερὸ ὅτι ἡ ἰδέα τῆς δημοκρατίας ἐπέβαλλεν ἐφεξῆς ὄχι μόνον τὸν ἐκδημοκρατισμὸ τοῦ κράτους ὡς θεσμοῦ, ἀλλ' ἐπίσης καὶ τὴ διάρθρωση καὶ τὴ δημοκρατικὴ λειτουργία τῆς ἰδίας τῆς ἰδιωτικῆς κοινωνίας. Καὶ τοῦτο, ὄχι μόνον διὰ τῆς γενικεύσεως τῆς ψήφου ἢ διὰ τῆς χορηγήσεως θετικῶν παροχῶν ἐκ μέρους τοῦ κράτους, ἀλλ' ἐπίσης διὰ τῆς ἀναγνώρισεως καὶ τῆς πραγματικῆς ἐντάξεως μέσα στὸ κοινωνικοπολιτικὸ πλέγμα ποὺ ἐγέννησε ἡ κοινωνικὴ ἀνέλιξη τῶν παλαιότερων ἢ νεοσυστάτων συλλογικῶν μονάδων, στοὺς κόλπους τῶν ὁποίων ἀναπτύσσονται οἱ ἀτομικὲς δραστηριότητες³¹.

Ὅλες αὐτὲς οἱ μεταβολὲς συνετελέσθησαν ὄχι μόνον ὑπὸ τὴ μορφῇ διευρύνσεως τοῦ «δημοκρατικοῦ κράτους» ἢ τῆς τυπικῆς πολιτικῆς δημοκρατίας, ἀλλὰ, μᾶλλον, ὡς μία οὐσιαστικὴ καὶ ἀναπότρεπτη ἀναθεώρηση τῆς ἀρχῆς τοῦ αὐστηροῦ διαχωρισμοῦ ἀνάμεσα στὴν ἰδιωτικὴ κοινωνία καὶ τὸ κράτος· ἀφοῦ ἡ τελευταία εἶχε παύσει νὰ ἀποτελεῖται ἐννοιολογικὰ ἀπὸ ἀφηρημένες καὶ ἐναλλάξιμες ἀτομικὲς μονάδες καὶ εἶχε γίνῃ ἀναπόσπαστο τμῆμα ἐνὸς ἑτεροκλήτου συνόλου ἀτομικῶν καὶ

30α. Οἱ κυβερνητικὲς αποφάσεις, περιλαμβανομένων καὶ τῶν ὑποβαλλομένων στὸ Κοινοβούλιο νομοσχεδίων, ὑπόκεινται πολὺ συχνὰ σὲ προηγούμενες διαπραγματεύσεις μὲ τὶς ἐνδιαφερόμενες κοινωνικὲς κατηγορίες. Ὁ νομοθέτης περιορίζεται τότε νὰ ἐπικυρώνει τὰ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο διαμορφούμενα κείμενα.

31. Ἡ ἀναγνώριση αὐτὴ φθάνει τώρα ὡς τὴν ἀναγνώριση γιὰ λογαριασμὸ τῶν νομικῶν προσώπων ὀρισμένων θεμελιωδῶν δικαιωμάτων ὡς σήμερα ἐπιφυλαγμένων σὲ μόνον τὰ ἄτομα. Βλ. τὴ μνημονευομένη ἀνωτέρω (ὑποσ. 21) μελέτη μας, εἰδικότερα σσ. 287 κ.ἑξ.

όμαδικῶν δραστηριοτήτων. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι, ἀφενὸς νὰ μὴν ὑπάρχουν πλέον ἀδιαπέραστα φράγματα γιὰ τὶς ἄνωθεν παρεμβάσεις στὸ πεδίο τῶν πάσης φύσεως σχέσεων μεταξὺ ἀτόμων καὶ ομάδων· ἀφετέρου νὰ μετέχουν ἐφεξῆς τὰ ἄτομα, οἱ ομάδες καὶ οἱ κοινωνικὲς κατηγορίες στὴ διαμόρφωση τῶν πολιτικῶν αποφάσεων ὄχι μόνο διὰ τῆς ἐκλογῆς τῶν ἀντιπροσώπων τους στὰ ὄργανα τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, ἀλλὰ καὶ μὲ ὅποιαδήποτε ἄλλη νόμιμη διαδικασία³². Ἡ δημοκρατία γίνεται συνεπῶς ὑπόθεση ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας, στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἔθνους ἢ ἀκόμα σὲ ἀνώτερα ἐπίπεδα διεθνoῦς συνεργασίας. Καὶ τοῦτο κατὰ τέτοιον τρόπον, ὥστε ἡ κοινωνία νὰ εἶναι ἐκείνη ποὺ συμπεριλαμβάνει τὸ κράτος ἀντὶ νὰ ἀποτελεῖ δικό του ἀποκλειστικὸ δημιούργημα, ὅπως εἶχε αὐτὸ συμβεῖ σύμφωνα μὲ τὴν ἰδέα τοῦ Κράτους-ἔθνους, ποὺ εἶχε κατεργαστεῖ ὁ ὀρθολογισμὸς καὶ ἡ ὁποία διαιωνίσθη, *mutatis mutandis*, κατὰ τὶς μετέπειτα φάσεις αὐτοῦ τοῦ κράτους. Κράτος καὶ κοινωνία πράγματι μετεξελίχθησαν ταυτόχρονα σὲ ἓνα σύνολο προγραμμαμάτων καὶ αποφάσεων προεχόντως συλλογικοῦ χαρακτήρα· προγραμμαμάτων καὶ αποφάσεων στοὺς κόλπους τῶν ὁποίων ἀναπτύσσονται ἀναγκαστικὰ οἱ ἀτομικὲς πρωτοβουλίες καὶ φιλοδοξίες. Ἐκεῖνο ποὺ ἀποκαλοῦμε, κατὰ συνέπεια, Κράτος-ἔθνος ἀπὸ μία περίοδο κι ὕστερα καὶ σ' ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ ἀνεπτυγμένων χωρῶν εἶναι ἓνα σύνολο —ποικιλοτρόπως διαρρυθμισμένο σύμφωνα μὲ περιφερειακὲς ἢ ἐθνικὲς παραλλαγές— νομικῶν προσώπων δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ δικαίου, δημοσίων ἢ δημοσίας ὠφελείας ἐπιχειρήσεων λειτουργουσῶν σύμφωνα μὲ τὶς διαδικασίες τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου, ἐθνικοποιημένων ἢ ἡμικρατικοποιημένων συντεχνιῶν, ἐλευθέρων σωματείων καὶ συνεταιρισμῶν. Καὶ κατὰ τέτοιον τρόπον ὥστε, ἐὰν ἀφαιρεθοῦν οἱ ταμπέλες, δύσκολα πλέον μπορεῖ νὰ ξεχωρίσει κανεὶς ἐκεῖνο ποὺ ἀνήκει σὲ ἓναν αὐστηρὰ δημόσιο (κρατικὸ) τομέα, κι ἐκεῖνο ποὺ ἀνήκει σὲ ἓναν ἰδιωτικὸ τομέα λειτουργοῦντα κατὰ τρόπον ἀληθινὰ αὐτόνομο.

Οὕτως ἢ ἄλλως θὰ ἦταν ἐφεξῆς ἀδύνατο νὰ περιορισθεῖ τὸ πολιτικὸ φαινόμενο, ὅπως αὐτὸ συνέβαινε στὴν περίπτωσι τοῦ Κράτους-ἔθνους, ἀπολυταρχικοῦ ἢ φιλελευθέρου, σὲ μία ἄμεση σχέση ἀνάμεσα στὰ ἄτομα (*ut singuli*) καὶ σὲ μία κρατικὴ ἐξουσία τοποθετημένη ἐπάνω ἀπὸ τὰ ἄτομα. Ἐκεῖνο ποὺ παρέμεινε ἕως σήμερα σὲ μεγάλο βαθμὸ³³ ἀδιαίρετο εἶναι ἡ κρατικὴ ἐξουσία ὡς δύναμη διαθέτουσα τὸ μονοπώλιο τοῦ νομίμου

32. Βλ. τὶς προηγούμενες ὑποσημειώσεις.

33. Δὲν πρέπει νὰ λησμονεῖται, ὅτι ἡ καταστολὴ προσλαμβάνει στὶς ἡμέρες μας ποικίλες μορφές, διαφορετικὲς ἀπὸ τὸν ποινικὸ κολασμὸ ἐκ μέρους τῆς κρατικῆς ἐξουσίας. Μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ κέντρα αποφάσεων ποὺ λειτουργοῦν ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ κράτος (ἐταιρεῖες, συνδικάτα, κ.λπ.).

καταναγκασμοῦ. Τὰ πάντα δὲν εἶναι ὅμως μέσα στὸ κράτος καταναγκασμὸς ἢ καταστολή. Καὶ παραμένει ἀληθὲς σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις ὅτι, γιὰ νὰ ἀναλύσει κανεὶς σήμερα τὴν ἔννοια μιᾶς δημοκρατικῆς κοινωνίας, θὰ πρέπει νὰ ἐπεκτείνει τὸ βλέμμα του πολὺ πρὸ πέρα ἀπὸ τὸν νόμιμο μηχανισμό καταστολῆς, μέσα στὸν πλατὺ ὀρίζοντα, ὅπου ἡ ζωὴ κάθε ἀνθρώπου βρίσκεται ἀναπόφευκτα ἐμπλεγμένη μέσα σὲ ἓνα σύνολο συλλογικῶν δραστηριοτήτων, ποὺ ὁ ἔλεγχός τους δὲν ἀνήκει οὔτε ἀποκλειστικὰ στὸν κυρίαρχο ἐξουσιαστή, οὔτε μόνο στὸ ἄτομο. Ἀντίθετα μ' αὐτὸ ποὺ συχνὰ νομίζει ἀκόμη σήμερα κανεὶς, ἂν περιορισθεῖ στὸ ἀπλουστευμένο σχῆμα ἐνὸς δογματικοῦ διαχωρισμοῦ ἀνάμεσα στὸ κράτος καὶ στὴν ἰδιωτικὴ κοινωνία, ἢ συναίνεση (*consensus*), ὅχι μόνο δὲν διαμορφώνεται ἀπλᾶ καὶ μόνο στὰ πλαίσια μιᾶς διαδικασίας τείνουσας νὰ νομιμοποιήσει ἓνα περιορισμένο ἀριθμὸ πολιτῶν ἐπιφορτισμένων μὲ τὴ διεύθυνση καὶ τὸν ἔλεγχο τοῦ κρατικοῦ θεσμοῦ, ἀλλ' ἀντίθετα ἀναπτύσσεται σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα τοῦ κοινωνικοῦ βίου· τόσο στὸ ἐπίπεδο τοῦ «πολιτικοῦ», ὑπὸ τὴν στενὴν ἔννοια τοῦ ὅρου, ὅσο καὶ σ' ἐκεῖνο τῆς δράσεως τῶν πάσης φύσεως ὁμάδων καὶ ὁργανώσεων, καθὼς καὶ τῶν ἀμοιβαίων σχέσεων τῶν τελευταίων αὐτῶν, ὡς καὶ τῶν ἀτόμων ποὺ τὶς συνθέτουν, μὲ τὴν κρατικὴ ἐξουσία. Ἡ νομιμοποίηση σύμφωνα μὲ τὴν ἰδέα τοῦ Δικαίου δὲν ἀφήνει ἔξω ἀπὸ τὴν ἐπιρροή της παρὰ μόνο τὶς περιοχὲς τοῦ μὴ-Δικαίου, τὶς ἐπιφυλαγμένες στὴν αὐτονομία τῶν ἀτόμων καὶ τῶν ὁμάδων, χώρων ποὺ τὸ περίγραμμά τους ἐμπίπτει τὸ ἴδιο κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν ἀνανεωμένης κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ἠθικῆς.

Γ. ΠΡΟΣ ΕΝΑ ΠΡΟΣΦΟΡΟ ΟΡΙΣΜΟ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΕ ΕΝΑ ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΤΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ

1. Ἡ Λαϊκὴ Κυριαρχία καὶ ὁ Πλουραλισμὸς

Ἡ αὐξημένη αὐτὴ πολυπλοκότητα τῶν ἀντικειμενικῶν δεδομένων τῆς ἱστορίας, οἰκονομικῶν, κοινωνικῶν καὶ πολιτισμικῶν, δὲν εἶναι δίχως ἄμεσες ἐπιπτώσεις στὸ πεδίο τῶν θεσμῶν καὶ τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν, ἰδιαίτερα ὅσον ἀφορᾷ στὸν ὀρισμὸ τῆς πολιτικῆς δημοκρατίας.

Ἐγινε σύνηθες, πράγματι, ν' ἀποκαλεῖται δημοκρατία «ἡ διακυβέρνηση τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὸ λαὸ καὶ γιὰ τὸ λαό». Τὸ διαφορούμενο ἐνὸς ὀρισμοῦ, ὅπως αὐτός, ἔγκειται στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἔννοια «λαὸς» δὲν γίνεται λειτουργικὴ παρὰ μόνο ἐφόσον διαχωρίζεται καὶ ἀντιπαραβάλλεται κατὰ κάποιον τρόπο πρὸς ἐκείνη τῆς «κοινωνίας». Μία κοινωνία εἶναι ἓνα σύνολο κάθε εἶδους σχέσεων ἐγκαθιδρυμένων μεταξὺ ἀτόμων, τὰ ὅποια

ένεργοῦν σύμφωνα με ἀπεριόριστο ἀριθμὸ σκοπῶν καὶ πρὸς ὅλες τὶς δυνατὲς κατευθύνσεις. Ἡ ἔννοια «λαός», ἀντίθετα, ὑποδεικνύει μία ὁλότητα ἀτόμων συνδεδεμένων μεταξύ τους καθ' ὃ μέτρο καὶ μόνον ἀναφέρονται στὸ σύνολό τους σ' ἓνα μονοσήμαντο κέντρο ἐνδιαφερόντων, τὸ ὁποῖο, στὴν ἱστορία τῆς σκέψεως συνοψίζεται με τοὺς ὅρους «γενικὸ συμφέρον» καὶ «κοινὸ ἀγαθό». Γιὰ νὰ ἀποτελέσει τμῆμα τοῦ λαοῦ τὸ ἄτομο, πράγματι, γίνεται ἀντιληπτὸ κάτω ἀπὸ μιὰ σχέση καινούργια καὶ ἀφηρημένη, ἐκείνη τοῦ «πολίτη».

Καὶ ὁ «λαός» θεωρεῖται, κατὰ συνέπεια, ὡς τὸ ἀριθμητικὸ σύνολο τῶν πολιτῶν, στὸ βαθμὸ πού οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ ἐνεργοῦν πρὸς τὴν προσημειωθεῖσα κατεύθυνση, ἀπὸ τὸν πλάγιο δρόμο πού τοὺς συνδέει μ' ἓνα τέτοιο κέντρο ἐνδιαφερόντων.

Γιὰ νὰ καταστεῖ λειτουργικὴ μέσα στὴν πρακτικὴ τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς διακυβερνήσεως, ἡ ἔννοια «λαός» εὗρηκε ὡς ἐπίκουρο, ὅπως εἶναι γνωστό, κατὰ τὴν πάροδο τῆς ἱστορίας, τὴν πλειοψηφικὴ ἀρχή. Ὁ κανόνας τῆς πλειοψηφίας σημαίνει ἀκριβῶς ὅτι, ἀφοῦ τὸ σύνολο τῶν πολιτῶν ἀποτελεῖται ἀπὸ ἰσοδύναμες μονάδες, ἡ ἀπόφαση ἀνήκει στοὺς περισσότερους. Ἡ θεωρία αὕτη στηρίζεται, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀριστοτέλη³⁴, στὴν ἀντίληψη σύμφωνα με τὴν ὁποία ἡ ἀπόφαση τῶν περισσότερων εἶναι ἡ καλύτερη. Αὐτὸ ὥστόσο δὲν θὰ ἦταν δυνατό νὰ ἰσχύσει παρὰ μόνον ὅσον ἀφορᾷ σὲ ἀποφάσεις πού λαμβάνονται στοὺς κόλπους ἑνὸς σώματος πολιτῶν ἀποτελουμένου ἀπὸ ἀτομικὲς μονάδες ἀπαλλαγμένες ἀπὸ κάθε στενὴ ἐξάρτηση ἀπὸ διαφοροποιημένα συλλογικὰ συμφέροντα. Ἡ ἀντιπροσώπευση προσλαμβάνει μιὰ διαφορετικὴ σημασία κάθε φορὰ πού μεταβαίνουμε ἀπὸ μιὰ ἀτομικοποιημένη κοινωνία σὲ μιὰ κοινωνία πολυμερικοῦ τύπου³⁵, ὅπως ἐκείνη τῶν συνθέτων πλουραλιστικῶν κοινωνιῶν τῆς ἐποχῆς μας.

34. *Πολιτικά* Γ, 11 1281 b 15-20. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀποδίδει ὥστόσο παρὰ μιὰ περιορισμένη ἀξία σ' αὕτη τὴν ὑπόθεση. Προσπαθεῖ κατὰ συνέπεια νὰ ἐκλογικεύσει τὴ σύνθεση τοῦ κυριάρχου σώματος. Βλ. τὴν μνημονευομένη στὴν ὑποσ. 1 μελέτη μας: «Τοὺς γὰρ πολλούς, ὧν ἕκαστός ἐστιν οὐ σπουδαῖος ἀνὴρ, ὅμως ἐνδέχεται συνελθόντας εἶναι βελτίους ἐκείνων, οὐχ ὡς ἕκαστον ἀλλ' ὡς σύμπαντας, οἷον τὰ συμφορητὰ δείπνα τῶν ἐκ μιᾶς δαπάνης χορηγηθέντων· πολλῶν γὰρ ὄντων ἕκαστον μόριον ἔχειν ἀρετῆς καὶ φρονήσεως, καὶ γίγνεσθαι συνελθόντων ὥσπερ ἓνα ἄνθρωπον τὸ πλῆθος, πολὺποδα καὶ πολὺχειρα καὶ πολλὰς ἔχοντ' αἰσθήσεις, οὕτω καὶ περὶ τὰ ἦθη καὶ τὴν διάνοιαν. Διὸ καὶ κρίνουσιν ἄμεινον οἱ πολλοὶ καὶ τὰ τῆς μουσικῆς ἔργα καὶ τὰ τῶν ποιητῶν...». Πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ὥστόσο, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν θεωρεῖ ἀπόλυτη αὕτη τὴν ἀρχὴ καὶ μνημονεύει στὴ συνέχεια ὡς ἐναλλακτικὸ τρόπο τὴν προσφυγὴ σὲ θεσμοὺς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας. Αὐτ. Γ, 11 1281 b 1-9.

35. Κατὰ τὴν ὀρολογία τοῦ Emile Durkheim.

Στις ανεπτυγμένες ή αναπτυσσόμενες ευρωπαϊκές κοινωνίες, ιδιαίτερα, ή λαϊκή κυριαρχία είναι πράγματι κατακερματισμένη σε τόσα τεμάχια όσες είναι και οι κοινωνικές κατηγορίες και οργανώσεις — αρχής γενομένης από τις εργατικές ή εργοδοτικές οργανώσεις, καθώς και από τις εθνικές και περιφερειακές μειονότητες. Έτσι που το Κράτος-έθνος της εποχής μας να μοιάζει μάλλον σε μια Αυτοκρατορία παρά σε μια έδαφικά αδιαίρετη και κοινωνικώς ομοιογενή ένότητα, όπως εκείνη που ίσως είχαν οραματισθεί στοχαστές όπως ο Hobbes ή ο Spinoza, ο Locke ή ο Rousseau. Ένα φαινόμενο, όπως αυτό, λαμβάνει έξ' άλλου ακόμη μεγαλύτερη έκταση, καθώς ή σημερινή επέκταση της επικοινωνίας, ή συντελεσθείσα σε παγκόσμια κλίμακα ανάπτυξη του εμπορίου, και ή δημιουργία των Κρατών-έθνων, σφυρηλατούν τώρα ισχυρές δι-εθνικές αλληλεγγύες ανάμεσα στις κοινωνικές κατηγορίες, τις οργανώσεις και τις ομάδες συμφερόντων³⁶. 'Ακόμη περισσότερο, επειδή ή δια-κρατική κοινωνία χάνει όλο και περισσότερο τον άλλοτε μοναδολογικό της χαρακτήρα, το Κράτος-έθνος αποβάλλει έναν από τους ουσιαστικότερους λόγους ύπαρξέως του: την ικανότητα να άμύνεται με τις ίδιες του δυνάμεις. Στόν κοινωνικο-οικονομικό και πολιτισμικό πολυκεντρισμό του έσωτερικού, προστίθεται έτσι σε πολλαπλά επίπεδα ή διεθνής όμοσπονδοποίηση των συλλογικών συμφερόντων. Ταυτόχρονα, ό πολιτικο-διοικητικός συγκεντρωτισμός αποστερείται πλέον από την ύστατη δικαιολόγησή του: ή περιφέρεια αναδεικνύεται ως προέχουσα έννοια τόσο στο έσωτερικό όσο και στο έξωτερικό πεδίο³⁷. 'Επιδεινούμενη κατ' αυτόν τον τρόπο ή κρίση της πλειοψηφικής δημοκρατίας μετατρέπεται σε βαθειά κρίση του ίδιου του Κράτους-έθνους.

36. Για να παραθέσωμε ένα μόνο παράδειγμα, ή ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ., πρό μερικών ετών, επέσυρε άρκετά γοργά αναδιαρθρώσεις βαθιές σε όλους τους τομείς. 'Οδήγησε την κυβέρνηση, καθώς και τις συνδικαλιστικές οργανώσεις, τα πολιτικά κόμματα και τις ομάδες πιέσεως κάθε λογής σε τρόπους συμπεριφοράς που θα ήσαν άδιανόητοι στο πλαίσιο ενός Κράτους-έθνους που θα λειτουργούσε στους κόλπους της μοναδολογικής διεθνούς κοινωνίας των προηγούμενων ετών.

37. 'Ο προσανατολισμός αυτός είναι πολύ όρατος στο πλαίσιο της Ε.Ο.Κ. Σε πολλά κράτη-μέλη των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, ή αποκέντρωση στο επίπεδο των Περιφερειών έγινε σύμφωνα με αυτόν τον συνολικό προσανατολισμό της ευρωπαϊκής 'Οργανώσεως. Βλ. για την Ελλάδα, το νόμο 1622/86 υπό τον τίτλο ή «Αυτόνομη Τοπική Διοίκηση, Περιφερειακή 'Ανάπτυξη και Δημοκρατικός Προγραμματισμός», 'Εφ. Κυβ. ν° 92Α της 14.7.1986. Για την ανεπάρκεια ωστόσο των σχετικών ρυθμίσεων στον τόπο μας, βλ. τις μελέτες μας: «Διαλεκτική της αποκεντρώσεως και της αυτοδιοικήσεως στην όργάνωση του 'Ελληνικού κοινωνικο-πολιτικού χώρου», και «Τοπική αυτοδιοίκηση και κοινωνική ανάπτυξη», αναδημοσιευμένες στον τόμο: *Θεσμοί και Πρόβλήματα της σύγχρονης Δημοκρατίας, Μελέτες Ι*, 'Αθήνα έκδ. Α. Σάκκουλα, 1988.

2. Ἀπὸ τὸ «δημοκρατικὸ κράτος» στὴν «Δημοκρατικὴ Κοινωνία»

Θὰ ἦταν τώρα χρήσιμο νὰ ξαναδοῦμε τὶς διαφορὲς αὐτὲς μεταβολὲς ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς Δημοκρατικῆς Κοινωνίας στὴν ὁποία ἀναφέρονται οἱ Διεθνεῖς Διακηρύξεις περὶ δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν τῆς ἐποχῆς μας.

Ἄν ληφθοῦν ὑπόψη ὅσα ἐλέχθησαν προηγουμένως, γίνεται φανερό ὅτι τὸ οὐσιαστικὸ «δημοκρατία» δὲν εἶναι πλέον δυνατό νὰ ταυτίζεται σήμερα μὲ τὴν ἔννοια τοῦ «δημοκρατικοῦ κράτους» ἢ μ' ἐκείνη τῆς τυπικῆς πολιτικῆς δημοκρατίας. Εἶναι ἀληθές, βεβαίως, ὅτι οἱ ἔννοιες αὐτὲς λαμβάνονται ἐπίσης ὑπόψη ἀπὸ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Σύμβαση Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων, ὅταν αὐτὴ ἐκφράζεται ἐν ὀνόματι τῶν «κυβερνήσεων τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν ποὺ ἐμφοροῦνται ἀπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα καὶ διαθέτουν μιὰ κοινὴ κληρονομία ιδεώδους καὶ πολιτικῶν παραδόσεων, σεβασμοῦ τῆς ἐλευθερίας καὶ πρωτοκαθεδρίας τοῦ Δικαίου»³⁸. Στὴν πραγματικότητα, ὅμως, στὴν Εὐρωπαϊκὴ Σύμβαση, Δημοκρατικὴ Κοινωνία σημαίνει κάτι ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπὸ ἐλευθερία γιὰ τὸ ἄτομο καὶ διὰ τοῦ ἀτόμου, καὶ Κράτος Δικαίου γιὰ ὅλους. Ἄν δώσει κανεὶς σ' αὐτὸ τὴ δέουσα προσοχή, ἀντιλαμβάνεται πλήρως ὅτι μὲ τὶς λέξεις «Δημοκρατικὴ Κοινωνία» λαμβάνονται ὑπόψη τόσο οἱ «ἐλευθερίες τοῦ ἀρνητικοῦ καταλόγου» ἢ τὰ κοινωνικὰ καὶ πολιτιστικὰ δικαιώματα ποὺ ἦλθαν νὰ προστεθοῦν μὲ τὸ χρόνο, ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ κοινωνικο-οἰκονομικοῦ καὶ πολιτισμικοῦ

38. Βλ. συγκεκριμένα τὸ ἄρθρο 14 τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συμβάσεως ποὺ ἀναδημοσιεύεται κατωτέρω στὸ κείμενο. Ἡ ἐξέλιξη αὐτῆ συμπορεύεται μὲ τὴν ὀλοένα μεγεθυνομένη ὑπεροχὴ τοῦ Διεθνoῦς Δικαίου. Ἡ νομολογιακὴ ἐπιβεβαίωση τῆς ὑπεροχῆς τοῦ Κοινοτικοῦ Δικαίου, διατυπωμένη ἀρχικὰ στὴν ἀπόφαση Costa v. Enel τῆς 15 Ἰουλίου 1964 εἶναι ἀξιοσημεῖωτη ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκοπιά. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι τὸ Δικαστήριό τῶν Κοινοτήτων, μολονότι ἡ Σύμβαση, ποὺ ἱδρυσε τὴν Ε.Ο.Κ., δὲν περιλαμβάνει μιὰ Διακήρυξη θεμελιωδῶν δικαιωμάτων, ἐδέχθη ὥστόσο ὅτι «τὰ θεμελιώδη δικαιώματα ἀποτελοῦν συστατικὸ τμῆμα τῶν γενικῶν ἀρχῶν τοῦ Δικαίου τῶν ὁποίων διασφαλίζει τὸ σεβασμό». Ὑπόθεση Nold. v. Commission, C.J.C.E. τῆς 14.5.1974, *Recueil* 1974, σ. 491· ὑπόθεση Stander c. Ville d'Ulm. C.J.C.E. 12.11.1969, *Recueil* 1969, σσ. 419, 425. Ἐπὶ τοῦ συνόλου αὐτῶν τῶν ἐξελίξεων, βλ. τὴ λαμπρὴ ἐκθεση τοῦ Mauro Carpeletti στὸ Συμπόσιο τοῦ Aix-en Provence, κατωτ. ὑποσ. 57.

Κατὰ μία γνώμη (John KELLY, *Rapport présenté au 5e Colloque International* ἐπὶ τοῦ Ε.Δ.Δ.Α., Francfort, 9-12 Ἀπριλίου 1980), ἡ Δημοκρατικὴ Κοινωνία εἶναι «μία κοινωνία ἱκανὴ νὰ διατηρήσει μιὰ δίκαιη ἀναλογία ἀνάμεσα στὸ γενικὸ συμφέρον καὶ τὰ μερικὰ συμφέροντα, χωρὶς νὰ μεταχειρίζεται προνομιακὰ τὸ πρῶτο παρὰ μόνο σὲ περίπτωσι ἐπιτακτικῆς κοινωνικῆς ἀνάγκης, καὶ ἐπιδεικνύοντας, ὅταν αὐτὸ δὲν συμβαίνει, ἀνοχὴ καὶ πνεῦμα κατανοήσεως». Ἡ διατύπωση αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ παραδεκτὴ, ὑπὸ τὸν ὅρο νὰ μὴν ἐρμηνεύεται κατὰ τὴν ἔννοια ἐνὸς φυσιοκρατικοῦ φιλελευθερισμοῦ ξεπερασμένου, ἀκριδῶς, ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἠθικὴ τοῦ Πλουραλισμοῦ καὶ τῆς ἀναγκαίας προσδέσεως πρὸς μιὰ καινούργια ἐπανεκτίμησι τοῦ ἀτόμου ὡς προσωπικότητος. Βλ. κατωτέρω, στὸ κείμενο.

πλουραλισμοῦ, στὸ συνταγματικὸ ὄπλοστάσιο προστασίας τῆς ἐλευθερίας, ὅσο καὶ τὸ ἴδιο τὸ γεγονὸς τοῦ Πλουραλισμοῦ ὡς ἀνεξαντλήτου γενεσιουργοῦ δυνάμεως νέων δικαιωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων τῶν ἀτόμων, τῶν κοινωνικῶν ομάδων καὶ τῶν ἰδίων τῶν ἐπιφορτισμένων μὲ τὴν ἐξουσία προσώπων³⁹. Μὲ περισσότερη ἀκριβολογία, κατ' ἀντίθεση πρὸς τὸ δόγμα τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου τοῦ ἀτομισμοῦ, ποὺ εἶχε ὀραματισθεῖ ἓνα ὀριστικὸ καθεστῶς τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου χάρις σὲ μιὰ κανονιστικὴ καὶ τεχνικὴ ρύθμιση τῶν σχέσεων του μὲ τὸ κράτος (*nec plus ultra* ὅρια τῆς δράσεως τοῦ ἀτόμου μέσα στὸ κράτος καὶ διάκριση τῶν ἐξουσιῶν στοὺς κόλπους τοῦ τελευταίου), ὁ ὅρος Δημοκρατικὴ Κοινωνία συνεπάγεται ἐφεξῆς ὅτι, ἀφοῦ οἱ σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου μὲ τοὺς ὁμοίους του σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα τῶν δραστηριοτήτων του —τόσον ὡς πολίτης ὅσο καὶ ὡς ἰδιώτης— εἶναι ἀπεριόριστες, οἱ σχέσεις αὐτὲς ἀπαιτοῦν τὴν συνεχὴ ἐπαγρύπνηση ὅλων καὶ τοῦ καθενὸς χωριστά, ἔτσι ὥστε ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ πρωτοκαθεδρία τοῦ Δικαίου νὰ εἶναι μόνιμα διασφαλισμένες. Στὴν κινητικότητα τῶν πολυμερῶν δομῶν τῆς τεχνολογικῆς περιόδου ποὺ διανύομε, ἀντιστοιχεῖ, ὅχι τὸ πρότυπο μιᾶς διὰ παντὸς τυποποιημένης δημοκρατίας —ὅπως ἦταν ἡ περίπτωση τῆς τυπικῆς δημοκρατίας τοῦ φιλελευθερισμοῦ—, ἀλλ' ἐκεῖνο μιᾶς συνεχῶς τελειοποιήσιμης πολιτικῆς κοινωνίας. Αὐτὸ ἀπορρέει ἄλλωστε ἀπὸ τὴν οἰκονομία τῆς ἴδιας τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συμβάσεως, ἡ ὁποία μὲ τὸ χρόνο ἐμπλουτίζεται μὲ τὴν προσθήκη σημαντικοῦ ἀριθμοῦ Πρωτοκόλλων ἕως τὸ 1987, καθὼς καὶ μὲ τὴν υἱοθέτηση ἀπὸ τὴν κοινότητα τῶν κρατῶν ποὺ ἀπαρτίζουν τὸ Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης ἐνὸς Κοινωνικοῦ Χάρτη (1965), ποὺ σκοπὸς του εἶναι νὰ καταστεῖ πρόδηλη ἡ ἀνάγκη διασυνδέσεως τῆς ἐλευθερίας, ἀτομικῆς καὶ συλλογικῆς, καὶ τῆς κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης. Ἡ Δημοκρατικὴ Κοινωνία σημαίνει λοιπὸν ὅλα αὐτὰ καὶ σημαίνει ἐπίσης ὅτι ἡ κοινωνία, ἀφοῦ εἶναι ἓνα σύστημα ἀνοικτό —καὶ ὄχι κλειστό, ὅπως ἐκεῖνο τοῦ Κράτους-ἔθνους τῆς ἀτομιστικῆς περιόδου—, ἀλλ' ἐπίσης καὶ ἓνα σύστημα δυναμικὸ καὶ σὲ ἀδιάκοπη ἀνάπτυξη ὑπὸ τὴν ὥθηση τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων, δὲν θὰ ἦταν δυνατόν νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς «δημοκρατικὴ» παρὰ μόνον ἐφόσον τὸ σύνολο τῶν θεσμῶν, κοινωνικῶν

39. Ἡ εἰσοδοχὴ, γοργὴ καὶ πληθωρικὴ, τῶν οἰκονομικῶν, κοινωνικῶν καὶ πολιτισμικῶν δικαιωμάτων στὸν Κατάλογο τῶν κλασσικῶν ἐλευθεριῶν, στὸ ἐπίπεδο τῶν κρατικῶν Συνταγμάτων ὅσον καὶ τῶν διεθνῶν Διακηρύξεων (Ο.Η.Ε., Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης) ὑπῆρξαν ἀναμφιδόλως τὸ ἀποτέλεσμα τῶν βαθειῶν δομικῶν μεταβολῶν τῆς ἴδιας τῆς κοινωνίας. Ἡ τροποποίηση αὐτὴ ὁδήγησε σὲ μιὰ ἐντελῶς ἀνανεωμένη ἀντίληψη τῶν ἐννοιῶν τοῦ δικαιώματος καὶ τῆς ὑποχρεώσεως, καθὼς καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ἰσότητος ἐπάνω στὴν ὁποία ἐστηρίχθη τὸ οἰκοδόμημα τοῦ Δικαίου τῆς φιλελεύθερης περιόδου. Βλ. τὴν ἤδη μνημονευθεῖσα μελέτη μας στὴν ὑποσ. 21, καθὼς καὶ Α. ΣΒΩΛΟΥ - Γ. ΒΛΑΧΟΥ, *Τὸ Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος*, τ. Α', Ἀθήνα 1954.

καὶ πολιτικῶν, θὰ θεωροῦνταν τὰ ἴδια ὄχι ὡς ἀμετακίνητα σχήματα τῆς φύσεως, ἀλλὰ ὡς ἀνθρώπινα δημιουργήματα εὐρισκόμενα σὲ συνεχή ἐξέλιξη σύμφωνα μὲ τὶς εὐμετάβλητες συνθήκες καὶ περιστάσεις τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι⁴⁰.

Ἡ ὑπαρξὴ τῆς πολιτιστικῆς καὶ τεχνολογικῆς ἀνεπτυγμένης καὶ πολυδιάστατης κοινωνίας ἐπιβάλλει ἐφεξῆς τοὺς ὑπευθύνους γιὰ τὴν λήψη ἀποφάσεων ὄχι μόνο νὰ λαμβάνουν ὑπόψη γνώμονες ποὺ ἀγνοοῦσε ἄλλοτε τὸ «δημοκρατικὸ κράτος» (περιβάλλον, ὑψηλὸ ἐπίπεδο ἐκπαιδεύσεως, στάθμιση ἀνταγωνιστικῶν κοινωνικῶν συμφερόντων, ἀνεργία, κ.λπ.) ἀλλ' ἐπίσης νὰ προσφεύγουν ἀκόμη καὶ σὲ ριζικὲς ἀναθεωρήσεις σὲ τομεῖς ποὺ ἄλλοτε θεωροῦνταν ὡς δεδομένοι καὶ μὴ ἀναθεωρήσιμοι.

Ἴσως αὐτὸ νὰ ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν πλειοψηφικὴ ἀρχή, στὴν ὁποία ἀναφερθήκαμε προηγουμένως, καὶ ἡ ὁποία ἐμαγνήτισε τὸ νεώτερο πολιτικὸ στοχασμό, ἀπὸ τὸν Marsillus ὡς τὸν Rousseau. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ ἀναθεωρησιμότητα τῆς ἀρχῆς αὐτῆς —ποὺ ἡ τεχνικὴ τῆς σημασία δὲν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτηση⁴¹— συνδέεται στενὰ ὄχι μόνο μὲ τὴν περιστασιακὴ πολλαπλότητα τῶν ἀπόψεων μέσα στὸ χρόνο, ἀλλ' ἐπίσης καὶ κυρίως μὲ τὴ δομικὴ διαφοροποίηση τῶν κοινωνικῶν κατηγοριῶν καὶ ομάδων, καὶ μὲ τὴν ἀντίστοιχη διαμόρφωση ποσοτικῶς μειοψηφουσῶν ἀλλ' ἠθικὰ ἀποδεκτῶν ἀπόψεων — ἀπόψεων ποὺ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ ληφθοῦν ὑπόψη, ἐφόσον εἶναι ἐπιθυμητὴ ἡ διατήρηση τῆς κοινωνικῆς συνοχῆς χωρὶς νὰ κλονισθεῖ τὸ πλαίσιο τῆς νομιμότητας.

Τὰ διεθνῆ κείμενα, ποὺ καθιερώνουν τὶς ἀντιλήψεις αὐτές, εἶναι πολυάριθμα⁴². Ὅσον ἀφορᾷ στὴν Εὐρωπαϊκὴ Σύμβαση, ἐκείνη διατυπώ-

40. Ἀπὸ αὐτὸ προέρχεται ἡ οἰονεὶ ἀκατάπαυστη προσθήκη νέων δικαιωμάτων, γενικὰ ἀναφερομένων σὲ ομάδες. Βλ. τὴν Εὐρωπαϊκὴ Διακήρυξη, Πρωτόκολλα n^οs 1, 4, 6, 7).

41. Ὁ Karl DEUTSCH, *The Nerves of Government*, The Free Press, 1966, θεωρεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς πλειοψηφίας ὡς μία ἀπὸ τὶς τρεῖς θεμελιώδεις ἀρχές τῆς δυτικῆς δημοκρατίας. Τοποθετεῖ ὅμως ἀμέσως πλάϊ σ' αὐτὴ τὴν ἀρχὴ τὴν προστασία τῶν μειονοτήτων καὶ τὴ θεσμοποίηση τῆς ἀμφισβήτησεως (σσ. 255-256). Πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι οἱ ἐν λόγω ἀρχές, λαμβανόμενες μαζί, ὁδηγοῦν σὲ πολὺ ἀπομακρυσμένα συμπεράσματα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ θὰ συνεπαγόταν ὡς τώρα ἡ ἔννοια τῆς πλειοψηφικῆς δημοκρατίας.

42. Οἱ διεξαχθεῖσες τοὺς κόλπους τῶν Η.Ε. ἐργασίες μὲ ἀφετηρία ἀρχές ἤδη διακηρυγμένες στὸ τέλος τοῦ α' παγκοσμίου πολέμου, σχετικὰ μὲ τὴν προστασία τῶν ἐθνικῶν μειονοτήτων, ἀπέληξαν, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος στὸ Σύμφωνο γιὰ τὰ Οἰκονομικὰ καὶ Κοινωνικὰ Δικαιώματα (1966) καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος στὴ Σύμβαση γιὰ τὸν ἐξοβελισμό ὅλων τῶν μορφῶν φυλετικῶν διακηρύξεων (1965). Γιὰ τὴν τελευταία, βλ. εἰδικότερα τὸν σχολιασμό τοῦ Natan LERNER, *The U.N. Convention of the Elimination of all Forms of Racial Discrimination*, Leyden, Suthoff, 1970. Ἐνα ἀνάλογο πνεῦμα ἐμπνέει τὶς διατάξεις τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Κοινωνικοῦ Χάρτη, ποὺ ὑπεγράφη τὸ 1961 καὶ ἐτέθη σὲ ἐφαρμογὴ τὸ 1965. Πρὸβλ. τὶς διατάξεις τοῦ σχετικοῦ μὲ τὴν μή-διάκριση 1ου Πρωτοκόλλου ἐπὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως, καθὼς καὶ τὸ μνημονευθὲν στὸ κείμενό μας ἄρθρο 14 τῆς Εὐρωπαϊκῆς

νει τὶς ἀκόλουθες ἀρχές: «Ἡ ἀπόλαυση τῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν ποὺ ἀναγνωρίζονται στὴν παροῦσα Σύμβαση πρέπει νὰ διασφαλίζεται δίχως καμμία ἐξαίρεση βασιζομένη ἰδιαίτερα στὸ φύλο, τὴν φυλὴ, τὸ χρῶμα, τὴ γλώσσα, τὴ θρησκεία, τὶς πολιτικὲς ἢ ὅποιες ἄλλες δοξασίες, τὴν ἐθνικὴ ἢ κοινωνικὴ καταγωγὴ, τὴ συμμετοχὴ σὲ μία ἐθνικὴ μειονότητα, τὴν περιουσία, τὴ γέννηση ἢ ὅποια ἄλλη κατάσταση» (ἄρθρο 14).

Ἡ διάταξη αὐτή, ποὺ ἐπιδιώκει νὰ ἐδραιώσει κατὰ τρόπον ἀπολύτως σαφὴ τὴν ἀρχὴ τῆς ἰσότητος καὶ τῆς μὴ διακρίσεως ἐπάνω σὲ μιὰ οἰκουμενικὴ καὶ πανανθρώπινη βάση, διατυπώνει ὅμως ταυτόχρονα κατὰ τρόπον ἔμμεσο, ἀλλ' ὄχι λιγότερο σαφὴ, τὸ αἶτημα μιᾶς κρατικῆς καὶ διακρατικῆς κοινωνίας ἀποτελουμένης ὄχι ἀπὸ ἀπλῶς ἐναλλάξιμα καὶ ἀφηρημένα ἄτομα, ἀλλ' ἀπὸ ἀνθρώπους συγκεκριμένα ἐμπλεγμένους σὲ πολλαπλὲς σχέσεις καὶ καταστάσεις, οἱ ὅποιοι γίνονται, γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ἀκριδῶς, ἀντικείμενα νομικῆς προστασίας στὸ ὑψηλότερο ἐπίπεδο σημασίας τῆς ἐννοίας αὐτῆς, ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ ὀρίζει ἓνα κείμενο ἀδιαμφισβήτητης συνταγματικῆς σημασίας.

*
**

Οἱ ἀπλὲς αὐτὲς διαπιστώσεις συνεπάγονται ἀσφαλῶς θεσμικὲς ἀλλαγές, γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν θὰ ἦταν δυνατόν νὰ γίνῃ λόγος ἐδῶ, οἱ ὁποῖες ὅμως μποροῦν νὰ ἀναφέρονται εἴτε στὸ εὐρὺ φάσμα μεταρρυθμίσεων ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ συντελεσθοῦν πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἀποσυγκεντρώσεως καὶ τῆς ἀποκεντρώσεως⁴³, εἴτε στὶς διαδικασίες διαμορφώσεως τῶν κανόνων καὶ τῶν πολιτικῶν ἀποφάσεων μέσα στοὺς κόλπους τῶν ἀντιπροσωπευτικῶν συνελεύσεων καὶ τῶν κυβερνήσεων⁴⁴.

Συμβάσεως. Ἄν αὐτὲς οἱ διατάξεις ἀποβλέπουν γενικῶς νὰ καθιερώσουν κατὰ τρόπο ἐπιτακτικὸ τὴν ἰσότητα ἐπάνω σὲ μιὰ οἰκονομικὴ βάση, ἀναγνωρίζουν ὥστόσο ταυτοχρόνως τὸ γεγονὸς μιᾶς κοινωνίας ποὺ ἀποτελεῖται ὄχι ἀπὸ ἀφηρημένα ἄτομα ἀλλὰ ἀπὸ ἀνθρώπινα ἄτομα ἐμπλεγμένα κατὰ τρόπο συγκεκριμένο σὲ πολυμερεῖς διασυλλογικὲς σχέσεις, σχέσεις ποὺ καθίστανται, ἀπὸ αὐτὸ τὸ γεγονός, ἀντικείμενο προνομιακῆς νομικῆς προστασίας. Γιὰ τὰ προαναφερθέντα Σύμφωνα, καθὼς καὶ γενικότερα τὶς σύγχρονες κατευθύνσεις τοῦ κοινωνικοῦ δικαίου στὸ πεδίο τῆς διεθνούς προστασίας βλ. τὸ ἐξαίρετο *Droit International du Travail* τοῦ Nicolas VALTICOS, Paris, Dalloz, 2e éd. 1983, passim καὶ ἰδιαίτερα σσ. 137 κ.ἐξ.

43. Ὁρθῶς ὁ Karl DEUTSCH, ἑ.ἀ., σ. 211, ὑπογραμμίζει τὴν ἀναποτελεσματικότητα τοῦ συγκεντρωτισμοῦ τόσο στὴν ἐσωτερικὴ ὥς καὶ στὴ διεθνή πολιτική: «Ὅσο ὑψηλότερος εἶναι ὁ τωρινὸς βαθμὸς συγκεντρώσεως στὴ λήψη ἀποφάσεων, τόσο μεγαλύτερος μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ βαθμὸς ἐλαττωματικότητας, καὶ ὅσο μεγαλύτερος ὁ ὑποτιθέμενος βαθμὸς μιᾶς τέτοιας συγκεντρώσεως, τόσο μεγαλύτερο μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ γεγονός τῆς διαβρώσεως ἢ καταστροφῆς».

44. Στὶς τεχνικὲς τοῦ συγκριτικοῦ Συνταγματικοῦ Δικαίου τῆς ἀτομιστικῆς φιλελεύθερης περιόδου παρατηροῦνται μερικὲς ποικιλίες κατὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς πλειοψηφικῆς ἀρχῆς.

Κατὰ γενικότερο τρόπο, θὰ ἔπρεπε, νομίζομε, νὰ σκεφθοῦμε ὅτι ἡ πολλαπλότητα τῶν δομῶν καὶ τῶν σημαντικότερων κοινωνικῶν ἀναγκῶν ὀδηγεῖ ὑποχρεωτικῶς σὲ μιὰ ἀναθεώρηση τῆς ἴδιας τῆς ἀρχῆς τῆς πολιτικῆς ἐκπροσωπήσεως· ἀρχῆς ποὺ ἐκλαμβάνεται, ὅπως ξέρουμε, ὡς ἡ μόνη δυνατὴ διέξοδος γιὰ νὰ καταστεῖ ἡ πολιτικὴ δημοκρατία ἐφαρμόσιμη σὲ κοινωνίες τοῦ τύπου Κράτους-ἔθνους. Ἀντίθετα μὲ ὅ,τι ἐνόμιζαν οἱ φιλελεύθεροι τοῦ 18ου αἰῶνα ποὺ ἐπεξεργάσθησαν τὴ θεωρία τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας⁴⁵ τὸ ἴδιο τὸ μέγεθος τῆς ἐκτάσεως τῶν κρατῶν καὶ τοῦ πληθυσμοῦ τους εἶναι ἐκεῖνο ποὺ καθιστᾷ ἐφεξῆς ἀναπόφευκτη —δεδομένης τῆς ποικιλίας τῶν δομῶν καὶ τῶν συμφερόντων ποὺ περικλείει καὶ λαμβάνοντας ὑπόψη τὶς ριζικὲς ἀλλαγές ποὺ ἐπραγματοποιήθησαν στὸ σύστημα ἐπικοινωνιῶν— τὴν προσφυγὴ σὲ διαδικασίες ἡμι-ἀμεσης δημοκρατίας⁴⁶, μὲ τὴν ὑλοποίησιν σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα θεσμῶν, ὅπως τὸ δημοψήφισμα καὶ ἡ λαϊκὴ πρωτοβουλία. Ἡ εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ τάξις δὲν ἔχει παρὰ νὰ μελετήσῃ ὅσα συμβαίνουν σήμερα στοὺς κόλπους κάθε Δημοκρατικῆς Κοινωνίας τῆς ἡπείρου, γιὰ νὰ ὑπολογίσει τὴν ἔκτασιν τῆς καθυστερήσεως ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἀνάπτυξιν τῶν θεσμῶν τῆς συνολικῆς πολιτικῆς κοινωνίας σὲ σύγκρισιν μὲ τοὺς θεσμοὺς καὶ τὶς πρακτικὲς τῶν ἐπιμέρους κοινοτήτων ποὺ τὴν συνθέτουν. Οἱ μέθοδοι ἐκτεταμένης λαϊκῆς ἐτυμηγορίας, ποὺ ἐφαρμόζονται ὁλοένα καὶ ἐντατικότερα σὲ πάσης φύσεως ὁργανώσεις καὶ συντεχνίες, ἀποτελοῦν μιὰ περίεργη ὄντως παραφωνία ἐμπρὸς στὴν ἐπιμονή, μὲ τὴν ὁποία σὲ πολλὰς

ἀνάλογα συνήθως μὲ τὴν σπουδαιότητα τῶν ἀποφάσεων ποὺ πρόκειται νὰ ληφθοῦν (ἀπλὲς πλειοψηφίες, ἐπαυξημένες πλειοψηφίες). Ὑπεβλήθη πρόσφατα ἡ ἰδέα νὰ πολλαπλασιασθοῦν αὐτὲς οἱ ποικιλίες, ἐφαρμόζοντας, στὰ κράτη ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ διαφορετικὲς ἐθνικὲς ἢ θρησκευτικὲς κοινότητες, διαδικασίες ἐμπνεόμενες ἀπὸ τὶς πρακτικὲς τῶν ἀνωνύμων ἐταιρειῶν. Βλ. M.T. HADDEN, «Notes sur droits minoritaires-règle majoritaire», στὸ συμπόσιο *Démocratie et droits de l'Homme* τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης, Strasbourg 1987 [*H/Col* (87) 16]. Ὡστόσο εἶναι ἰδίως σὲ σχέση μὲ τὸν τρόπο συνθέσεως τῶν ἀντιπροσωπευτικῶν σωμάτων (μονοκαμερισμός - δικαμερισμός, ἀντιπροσωπεία τῶν συμφερόντων), ὅπως ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο ἐκλογῆς τῶν ἀντιπροσώπων (εὐρύτερες ἢ στενότερες ἐκλογικὲς περιφέρειες, σύστημα τῆς ἀναλογικῆς ἐκλογῆς) ποὺ θὰ ἦταν ἐφεξῆς δυνατό νὰ ἀναζητηθεῖ πῶς θὰ μπορούσαν νὰ μειωθοῦν οἱ ἀκαμψίες τῆς πλειοψηφικῆς ἀρχῆς.

45. MONTESQUIEU, *De l'Esprit des Lois*, B.XI, Κεφ. VI: «...πρέπει ὁ λαὸς νὰ κάνει διὰ τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ κάθε τι, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ κάνει ὁ ἴδιος». Πρβλ. Georges C. VLACHOS, *La Politique de Montesquieu*, σ. 103.

46. Ὁ A. SIEGFRIED (*La Suisse, démocratie internationale*, Paris, La Baconnière, 1948) δικαίως θεωροῦσε τὴν Ἑλβετία ὡς μιὰ «δημοκρατία δείκτη» (*démocratie témoin*). Οἱ πρακτικὲς τῆς ἡμι-ἀμεσης δημοκρατίας (συνταγματικὸ καὶ νομοθετικὸ δημοψήφισμα, τοπικὲς συνελεύσεις, τυπικὲς ἢ ἄτυπες) τείνουν σήμερα νὰ ἐφαρμοσθοῦν καὶ σὲ ἄλλες Χῶρες. Ἡ πρακτικὴ τῶν δημοσκοπήσεων προσφέρει, ἀπὸ τὴν πλευρὰ της, μιὰ νέα διάστασις στὴ Δημοκρατικὴ Κοινωνία.

χώρες που θεωρούνται «δημοκρατικές» συνεχίζεται ή προσφυγή σε συχνά απόκρυφες ή συνοπτικές μεθόδους έπεξεργασίας του νόμου, της συμβάσεως ή του κανονισμού, ακόμα και όταν πρόκειται για ζητήματα που ενδιαφέρουν άμεσα πλατειές κατηγορίες του πληθυσμού. Η ιδέα της Δημοκρατικής Κοινωνίας αναμφίβολα προσβάλλεται βάναυσα, όταν κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα ύψιστης σημασίας επιλύονται με πλειοψηφία μιᾶς ή δυο ψήφων, και χωρίς να έχει ζητηθεί προηγουμένως —έστω συμβουλευτικά— ή γνώμη του «κυριάρχου λαού»⁴⁷.

Η επέκταση της ψήφου σε καινούργιες κατηγορίες (γυναίκες, νέους, ένδεχομένως σε άλλοδαπούς) δεν οδηγεί αυτομάτως σε περισσότερη δημοκρατία, εάν ο ρόλος του πολίτη συνίσταται στην ανακούφισή του από όλες τις έγνοιες που σχετίζονται με τις τύχες της κοινότητας δια της σε τακτά διαστήματα τοποθέτησεως του ψηφοδελτίου μέσα στην κάλπη με σκοπό την εκλογή ενός δεσμίου σε κάποιο πολιτικό κόμμα αντιπροσώπου.

Ευτυχώς συμβαίνει ότι στις μέρες μας, η πολιτική αυτή υποκρισία αποκαλύπτει το πρόσωπό της χάρη στην ανάπτυξη πολλών παραλλήλων ενεργειών που επιτρέπουν στον πολίτη-εκλογέα να μετέχει άμεσότερα στη ζωή της πόλεως⁴⁸. Και ασφαλώς δεν μαθαίνουμε τίποτε σε κανένα με την διαβεβαίωση ότι μιὰ νέα συμμετοχική δημοκρατία εγκαθίσταται σιγά σιγά δίπλα στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία της ατομικιστικής περιόδου.

Θα ήταν ασφαλώς απατηλό να προδικάσει κανείς μιὰ όλική υποκατάσταση της δεύτερης στην πρώτη. Θα γίνει αντιληπτό όπωσδήποτε ότι η ιδέα της συμμετοχής μᾶς υποχρεώνει να αναθεωρήσουμε ριζικῶς την έννοια και τις διαδικασίες της εκπροσωπήσεως, αφού θα χρειαστεί αναπόφευκτα να δεχθούμε ότι και οί δύο θεσμοί είναι ήδη ύπαρκτοί και όφείλουν να συνεργάζονται έφεξης επάνω στο ίδιο έδαφος, τὸ όποιο με ύπομονή και για πολλά χρόνια έπεξεργάσθη ό ευρύτερος κοινωνικός Πλουραλισμός.

3. Πολιτικά κόμματα, αντιπροσώπευση και συμμετοχή

Όπως έσημειώθη προηγουμένως, η αντιπροσωπευτική ιδέα, σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη περί αντιπροσωπευτικής έξουσιοδοτήσεως,

47. Η άμφισβητούμενη εκλογή, τὸν Ιούνιο του 1985, του Προέδρου της Δημοκρατίας από τὰ μέλη του ελληνικού Κοινοβουλίου με την πλειοψηφία μιᾶς ψήφου προσέλαβε τις διαστάσεις ενός συνταγματικού σκανδάλου.

48. Μερικές φορές με τρόπο παθητικό, με τη βοήθεια των *mass media*. επίσης όμως με ενέργειες κινητοποιήσεων από μέρους των πολιτικῶν κομμάτων, των οργανώσεων και της ίδιας της κυβερνήσεως, καθώς και των περιφερειακῶν και τῶν τοπικῶν Ἀρχῶν. Οί τεχνικές πρόοδοι στον τομέα της επικοινωνίας εύνοούν φυσικά αυτή την εξέλιξη.

ἔτυχε ἐπεξεργασίας μέσα στὴ θαλπωρὴ τῆς ἀτομικιστικῆς καὶ φυσιοκρατικῆς σκέψεως μὲ σκοπὸ νὰ ὑπηρετήσῃ ἓνα σύστημα διακυβερνήσεως προορισμένο γιὰ μία οἰκονομικὴ κοινωνία διαχωρισμένη ἀπὸ τὸ κράτος. Θὰ ἦταν περιττὸ νὰ ἐξετάσῃ κανεὶς ἐδῶ σὲ ποιοὺ βαθμοὺ τὸ σύστημα αὐτὸ ὑπηρετήσῃ ὄντως τοὺς βαθειὰ ἐπεκτατικοὺς στόχους στοὺς ὁποίους ἀπέδλεπε ἡ κοινωνία αὐτή. Ἐκεῖνο ποὺ εἶναι βέβαιον εἶναι ὅτι ἀπὸ τὴ στιγμή κατὰ τὴν ὁποία τὸ πρότυπο μιᾶς κοινωνίας ἀποτελουμένης ἀπὸ ἀφηρημένα καὶ ἐναλλάξιμα ἄτομα ἔπαυσε νὰ ὑπάρχει, ἀπὸ τὴ στιγμή δηλαδὴ ποὺ ἐπρόβαλε ἡ ποικιλομορφία τῶν ἐπιμέρους κοινωνιῶν, τὸ ἰδεατὸ σχῆμα μιᾶς καθαρῆς διαπροσωπικῆς σχέσεως ἀνάμεσα στὸν ἐκπροσωπούμενον καὶ τὸν ἀντιπρόσωπον ἔπαυσε νὰ ὑπάρχει. Ἡ σύνθεση ἡ ἀναγκαία γιὰ τὴν ἑναρμόνιση τοῦ γενικοῦ συμφέροντος καὶ τῶν εἰδικότερων συμφερόντων ἀνετέθη συνεπῶς, δειλὰ στὴν ἀρχή, θορυβωδῶς ἔπειτα⁴⁹ σὲ ἐλεύθερες ἐνώσεις: τὰ πολιτικὰ κόμματα καὶ ἔκτοτε τὸ «δημοκρατικὸ Κράτος» δὲν ὑπῆρξε, παντοῦ στὴν Εὐρώπῃ, παρὰ μία «δημοκρατία τῶν κομμάτων». Ἀκόμη καὶ σήμερον, καὶ γιὰ ὅσο χρόνο θὰ ἐπικρατεῖ ἡ ἰδέα τῆς ἀντιπροσωπεύσεως καὶ ὄχι ἐκείνῃ τῆς συμμετοχῆς, τὰ πολιτικὰ κόμματα εἶναι προορισμένα νὰ χρησιμεύουν ὡς διαβιδαστικοὶ δίαυλοι ἀνάμεσα στὸν πολίτη-ἐκλογέα καὶ τὴν κρατικὴ ἐξουσία.

Ὁ ρόλος ποὺ ἐπωμίζονται ἔτσι τὰ πολιτικὰ κόμματα εἶναι ἀναμφιβόλως πρωταρχικῆς σημασίας. Καὶ ἀσφαλῶς ἀπολύτως δικαιολογημένα ἀποδίδεται σὲ ὅλο τὸ πλάτος τοῦ δυτικοῦ κόσμου τόση σημασία στὸν πλουραλισμὸ τῶν πολιτικῶν κομμάτων καὶ στὴν ἐναλλαγὴ τους στὴν διαχείριση τῆς ἐξουσίας ὡς ἐνδειξὴ ἐλευθερίας καὶ δημοκρατικοῦ πνεύματος⁵⁰. Μποροῦμε νὰ ἀναρωτηθοῦμε ὥστόσο, ἐὰν ὁ ρόλος αὐτὸς ἐπαρκεῖ

49. Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὰ πολιτικὰ κόμματα εἶχαν ἀρχικὰ μία ἀποκρυφικὴ ὑπόσταση, μολονότι ἡ ἐπενέργειά τους μπορούσε νὰ εἶναι ἀποτελεσματικὴ ἀπὸ τὶς πρῶτες ἤδη φάσεις τοῦ ἀντιπροσωπευτικοῦ καθεστώτος. Μετὰ τὴ συνταγματικὴ ἀναγνώρισή τους, ἐδῶ καὶ μερικὲς δεκαετίες, στὴν Εὐρώπῃ κανεὶς δὲν ἀμφιβάλλει πιά ὅτι ἐκεῖνο, ποὺ ἀποκαλοῦμε κυβέρνηση, σ' αὐτὸ τὸ καθεστῶς, εἶναι στὴν πραγματικότητά μία ἐπιστροφή τοῦ κόμματος ἢ τῶν κομμάτων τῆς κυβερνητικῆς πλειοψηφίας.

50. Ἄς ὑπομνησθoῦν, ἐπ' αὐτοῦ, οἱ μελέτες ποὺ ἐδημοσίευσεν, σ' αὐτὸν τὸν τομέα, ὁ R.A. DAHL (βλ. ἀνωτέρω, ὑποσ. 1). Ἡ ἔκτασις τῆς ἀφιερωμένης στὰ πολιτικὰ κόμματα διεθνoῦς βιβλιογραφίας ὑπογραμμίζει τὴν ἀποφασιστικὴν σπουδαιότητα κατὰ τὴ λειτουργία τῶν πολιτικῶν καθεστώτων τῆς Δύσεως. Εἶναι συγκεκριμένα στὸ ἐπίπεδο τῆς κομματικῆς δράσεως καὶ τῆς ἐμπιστοσύνης, ἡ ὁποία παρέχεται στὴν ἀπορρέουσα ἀπὸ τὸ κόμμα κυβέρνηση, ποὺ καταβάλλεται τὶς περισσότερες φορὲς προσπάθεια, ὅπως συναχθεῖ ὁ βαθμὸς λαϊκῆς συγκαταθέσεως ἀπέναντι στὸ καθεστῶς. Θεωρούμενη ἐντούτοις ὑπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ Πλουραλισμοῦ καὶ τῆς ἰδέας τῆς Δημοκρατικῆς Κοινωνίας ἡ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τεκμηριωμένη λαϊκὴ συγκατάθεσις φαίνεται μᾶλλον ἐπισφαλής, ἂν ὄχι πλασματικὴ: τὰ πολιτικὰ κόμματα προσφέρουν, γενικά, ἀπὸ τὴ φύσιν τους, μία εἰκόνα ὑπερβολικὰ συνοπτικὴ

από μόνος του για να πληρωθεί το κενό που χωρίζει στο πεδίο τῶν θεσμῶν τὴν ιδέα τῆς συμμετοχῆς ἀπὸ τὴν ιδέα τῆς ἀντιπροσωπεύσεως. Καὶ αὐτὸ ὄχι μόνο σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ὀλιγαρχικὴ ὀργάνωση ποὺ καταλογίζεται παραδοσιακὰ στὰ κόμματα⁵¹. Ἐπειδὴ, καὶ ἂν ἀκόμη εἶχε ληφθεῖ μέριμνα γιὰ τὴν ἐκ μέρους τους συμμόρφωση σὲ ἀπολύτως συνεπεῖς καὶ ἔντιμες μεθόδους δράσεως, θὰ ἦταν ἐπίσης ἀναγκαῖο νὰ ἐξετασθεῖ κατὰ πόσον, λόγῳ τοῦ ἰδίου τοῦ μεσολαβητικοῦ τους ρόλου ἀνάμεσα στὸν πολίτη-ἐκλογέα καὶ τὴν κρατικὴ ἐξουσία δὲν φαλκιδεύεται συγχρόνως μαζὶ μὲ τὴν ιδέα τῆς συμμετοχῆς καὶ ἡ ιδέα τῆς ἀντιπροσωπεύσεως. Πρόβλημα ἀκόμη κρισιμότερο, ὅταν ξέρουμε ὅτι τὰ μειονεκτήματα τοῦ πλειοψηφικοῦ συστήματος, ὄχι μόνο δὲν ἀπαμβλύνονται, ἀλλ' ἀντίθετα, γίνονται οἷονεὶ ἀναπότρεπτα στὸ ἐπίπεδο τῶν κομματικῶν ἀγώνων γιὰ τὴν κατάκτηση καὶ τὴν κατοχὴ τῆς ἐξουσίας. Μακρὰν τοῦ νὰ ἐκφράζουν αὐθεντικὰ τὴ βούληση τῆς πλειοψηφίας τὰ πολιτικὰ κόμματα ἐμφανίζονται τότε ὡς ἓνα μόνιμο προπέτασμα ἀνάμεσα σὲ μιὰ ἰδεατὴ κυριαρχία ἀνήκουσα ἐξ ὀρισμοῦ στὸ λαὸ καὶ τὴν ἐλεγχόμενη ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ «γρανάζια» τοῦ κόμματος κρατικὴ ἐξουσία⁵². Καὶ ἡ κατάσταση αὕτη εὐρίσκεται ἀναμφίβολα σὲ ἀντιπαράθεση τόσο μὲ τὴν κλασσικὴ περὶ ἀντιπροσωπεύσεως θεωρία, ἢ ὁποία στηρίζεται στὴν ιδέα ἐνὸς πραγματικοῦ δεσμοῦ ἐμπιστοσύνης ἀνάμεσα στὸν ἐκλογέα καὶ τὸν ἐκλεγμένο, ὅσο καὶ μὲ τὶς πολυάριθμες μεταβολὲς ποὺ ὑπέστη ἡ θεωρία αὕτη κατόπιν τῆς ἀποδοχῆς ἀπὸ τὸ Δίκαιο γενικά, εἰδικότερα δὲ ἀπὸ τὸ Δημόσιο Δίκαιο, τῆς πολυμορφίας τῶν βασικῶν κοινωνικῶν δομῶν καὶ τῆς πολλαπλότητος τῶν συλλογικῶν συμφερόντων.

Θεώμενη ἀπὸ τὴν τελευταία αὕτη σκοπιά, ἡ ἔννοια τῆς Δημοκρατικῆς Κοινωνίας καθιστᾷ ιδιαίτερα φανερὲς τὶς ἀτέλειες καὶ τὶς ἐλλείψεις τοῦ συστήματος. Ἡ γκωλλικὴ δημοκρατία ἤδη ἀποτελεῖ ἓνα ἐντυπωσιακὸ παράδειγμα ὑψηλοῦ ὕψους ἀποπείρας, ὅπως ὑπερπηδηθοῦν τὰ ἐμπόδια καὶ ἀποκατασταθεῖ σὲ ἓνα ὑπερκείμενο ἐπίπεδο, ἐκεῖνο τοῦ Προέδρου, ἢ ἐπικοινωνία μὲ τὸν κυρίαρχο λαό⁵³.

τῶν πραγματικῶν διαστάσεων τῆς πολιτικῆς κοινωνίας. Βλ. τὸ βιβλίο μου: *Πολιτική*, τ. Γ', 1981, σσ. 305 κ.ἐξ.

51. Μετὰ ἀπὸ τὶς ἐργασίες τοῦ Ostrogorski, τοῦ R. Michels κ.ἄ.

52. Σοφὰ διαρρυθμισμένα ἐκλογικὰ συστήματα, συνοδευόμενα ἀπὸ ψηφοδέλτια «λί-
στας», χωρὶς δυνατότητα ἐπιλογῆς ἐκ μέρους τοῦ ἐκλογέα, ἐξασφαλίζουν, μὲ μαθηματικὴ
σχεδὸν ἀκρίβεια, τὴν τυφλὴ ὑπακοή τῶν ἀντιπροσώπων στὶς ἐπιταγὲς τῆς διευθύνσεως τοῦ
κόμματος ποὺ ἀσκεῖ τὴν ἐξουσία. Αὐτὸ συμβαίνει στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὰ τελευταῖα ἰδίως
χρόνια.

53. Μὲ τὴ μεσολάβηση δημοψηφίσματος (ἄρ. 11 τοῦ Συντάγματος τῆς 5ης Γαλλικῆς
Δημοκρατίας), ὅπως καὶ μὲ τὴν ἐκλογή τοῦ Προέδρου ἀπὸ τὸ λαὸ καὶ τὴν ἀρμοδιότητα
διαλύσεως τῆς Βουλῆς ἀπὸ τὸν Πρόεδρο. Αὐτ. ἄρ. 12.

Πιθανόν είναι, ωστόσο, ότι θα διαπιστώνουμε έφεξης μία όλο και πιεστικότερη διεκδίκηση έκλογικῶν συστημάτων, πού τείνουν νὰ ἐδραιώσουν τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς δημοκρατικῆς διακυβερνήσεως, μὲ ἔρεισμα ὀλιγότερο τὴν ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ ἑνὸς πολιτικοῦ κόμματος στοὺς κόλπους τοῦ ἀντιπροσωπευτικοῦ συστήματος καὶ περισσότερο τὴν συναίνεση πολλῶν μειοψηφουσῶν ομάδων — ἂν ὅχι καὶ ὁμόφωνες γνώμες ὑπαγορευόμενες ἀπὸ ἐπιτακτικὲς κοινωνικὲς ἀνάγκες⁵⁴. Ἡ βαθμιαία πορεία τῆς Εὐρώπης πρὸς τὴν ὁμοσπονδιακὴ, οἰκονομικὴ, πολιτικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἔνωση, εἶναι ἱκανὴ ἀπὸ τὴ φύση τῆς νὰ εὐνοήσῃ τέτοιου εἶδους προσανατολισμούς. Αὐτὸ πού μπορεῖ σχετικῶς νὰ πεῖ κανεὶς μὲ βεβαιότητα σὲ κάθε περίπτωσι εἶναι ὅτι τὸ πλειοψηφικὸ σύστημα, τόσο στὸ ἐπίπεδο τῶν ἐκλογέων ὅσο καὶ σὲ ἐκεῖνο τῶν ἐκπροσώπων, δύσκολα μπορεῖ νὰ συνυπάρξῃ μὲ τὸ οὐσιωδῶς πλουραλιστικόν, ἰδεολογικόν καὶ θεσμικόν, ὑπόβαθρον τῶν συγχρόνων κοινωνιῶν.

*
**

Στὶς μεταβολὲς πού ὑπέστη τὸ κοινωνικὸ ὑπόβαθρον τῶν ἀνεπτυγμένων εὐρωπαϊκῶν κοινωνιῶν ὀφείλονται οἱ σημερινὲς οὐσιώδεις μεταβολὲς πού ὑφίστανται ἡ φιλοσοφία καὶ οἱ τεχνικὲς τοῦ ἀτομικιστικοῦ φιλελευθερισμοῦ σὲ δύο ἄλλα σημαντικὰ θέματα: τὸ θέμα τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων καὶ ἐκεῖνο τῆς διακρίσεως τῶν ἐξουσιῶν.

Ὅσον ἀφορᾷ στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ θέματα αὐτά, ἐδώσαμε προηγουμένως ὁρισμένα γενικὰ στοιχεῖα. Ἄς θυμίσουμε ὥστόσο τώρα ὅτι ἡ ἀναγνώριση ἀπὸ τὸ σύγχρονο Συνταγματικὸ δίκαιο τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων, ἐνεργητικῶν καὶ παθητικῶν, πρὸς ὄφελος τῶν ομάδων καὶ ὀργανώσεων —καὶ ὅχι πλέον πρὸς ὄφελος μόνο τῶν ἀτόμων⁵⁵— ὑπογραμμίζει ἐπαρκῶς τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ διαμάχη γιὰ τὴν ἐλευθερίαν δὲν συντελεῖται πλέον ἀποκλειστικὰ στὸ ἐπίπεδο τῶν σχέσεων τοῦ ἀτομικοῦ ὑποκειμένου καὶ τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, ἀλλ' ἐπίσης καὶ στὰ κατώτερα ἐπίπεδα μιᾶς κοινωνίας πού φιλοδοξεῖ νὰ εἶναι ἡ ἴδια δημοκρατικὴ.

Μπορεῖ ἐπίσης νὰ διερωτηθεῖ κανεὶς τί ἀπομένει ἄθικτο ἀπὸ τὴν

54. Ὑπὸ τὴ διπλὴ ἐπενέργεια τῆς ἀλληλοεξαρτήσεως τοῦ «ἐσωτερικοῦ» καὶ τοῦ «ἐξωτερικοῦ», καὶ τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν ἐξω-κοινοβουλευτικῶν πιέσεων (συνδικαλιστικὴ δράσις, κ.λπ.), πού καθιστᾷ συχνὰ ἀναγκαῖο τὸ διάλογο καί, μερικὲς φορές, τὴ συνεργασία ἀνάμεσα σὲ περισσότερα ἀπὸ ἓνα συγγενῆ κόμματα.

55. Ἡ ἀναγνώριση τῶν νομικῶν προσώπων ὡς ὑποκειμένων, ἐνεργητικῶν καὶ παθητικῶν, ὁρισμένων θεμελιωδῶν δικαιωμάτων ὑπογραμμίζει ἀρκετὰ αὐτὴ τὴ μεταβολή. Βλ. τὴ μνημονευομένη στὴν ὑποσ. 21 μελέτη μας.

περιβλημένη με ιερότητα δεύτερη αρχή της φιλελεύθερης-ατομιστικής κοινωνίας: την αρχή της διακρίσεως των εξουσιών.

Ἐὰν μ' αὐτὴν ἐννοεῖται ἡ ἐφαρμογὴ μιᾶς γενικῆς ἀρχῆς «φρονήσεως», ὅπως τὴν εἶχε διατυπώσει ὁ Ἀριστοτέλης⁵⁶ πρὶν τὴν υἱοθετήσῃ γιὰ λογαριασμό του ὁ Montesquieu, ὅτι δηλαδή ἡ ἐλευθερία προστατεύεται καλύτερα, ὅταν οἱ δικαιοδοσίες γενικὰ εἶναι πλατύτερα ἐπιμερισμένες, καὶ ὅτι ἐπιπλέον οἱ ἐξουσίες, πού ἀπονέμονται στοὺς κατόχους τους, ἐλέγχονται καὶ ἐξισορροποῦνται ἀμοιβαίως, εἶναι βέβαιον ὅτι μιὰ τέτοια ἀρχὴ ἀποκτᾷ ἀκόμη μεγαλύτερη ἀξία σήμερα πού ἡ ἀνάδυση ποικίλων κοινωνικῶν ἐξουσιῶν (οἰκονομικῶν, κοινωνικῶν, κ.λπ.) καθιστᾷ ἀπαραίτητη μιὰν εὐρεία ἐφαρμογὴ ἀντιδάρων, πού νὰ παρεμποδίζουν τὴν ἐνδεχομένη αὐθαιρεσία⁵⁷. Εἶναι ὅμως ἐξαιρετικὰ ἀμφίβολο, ἐὰν καὶ κατὰ πόσον τὸ

56. Ἐπειτα ἀπὸ τὸν KANT (*Trias Politica!*) καὶ ἰδίως ἔπειτα ἀπὸ τὴ σκληρὴ κριτικὴ τοῦ HEGEL, ἔγινε συνήθεια νὰ συγχέεται ἡ ἀρχὴ τῆς διακρίσεως τῶν ἐξουσιῶν μὲ τὴ διάκριση τῶν τριῶν οὐσιωδῶν λειτουργιῶν κάθε κράτους: Νομοθεσία, Ἐκτέλεση, Δικαιοσύνη. Ὅποιαδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ σπουδαιότητα τῆς λειτουργικῆς διακρίσεως κατὰ τὴν πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς, λησμονεῖται ὡστόσο, ὅτι, τόσον ὁ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ (*Πολιτικά* ΣΤ, 4, 1318) ὅσο καὶ ὁ MONTESQUIEU (*Esprit des Lois*, Β.Χ. κεφ. VI) ἀποδίδουν στὴν ἀρχὴ τῆς διακρίσεως μιὰ ψυχολογικὴ, ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ σημασία πολὺ εὐρύτερη ἀπὸ τὸν διαχωρισμὸ τῶν λειτουργιῶν κατὰ τὸ ἀνωτέρω σχῆμα: ἡ ἐν λόγῳ ἀρχὴ ἀποβλέπει σὲ ἓνα ἀμοιβαῖο περιορισμὸ τῶν κρατικῶν ἀρμοδιοτήτων, ἔτσι ὥστε ἡ ἐλευθερία τοῦ καθενὸς καὶ ὅλων μαζὶ νὰ προστατεύεται ἀπὸ τὴν αὐθαιρεσία τῆς ὁποίας εἶναι ἱκανὸς κάθε κάτοχος ἐξουσιῶν. Ἡ ἀρχὴ αὕτη, κατὰ συνέπεια, εἶναι ἐγκυρὴ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν τριμερὴ διάκριση τῶν ἐξουσιῶν, μολονότι ἡ τελευταία αὕτη ἐμφανίζεται ὡς ἓνα προνομιοῦχο πεδίο μεθοδικῆς ἐφαρμογῆς ὑπὸ τὸ ἀντιπροσωπευτικὸ ἰδίως πολίτευμα τῆς ἐν γένει διακρίσεως τῶν ἐξουσιῶν.

57. Ὁ προληπτικὸς ἔλεγχος τῆς συνταγματικότητας, ὅπως αὐτὸς ἐτέθη σ' ἐφαρμογὴ, στὴ Γαλλία, ἀπὸ τὸ Σύνταγμα τῆς 5ης Γαλλικῆς Δημοκρατίας, θὰ μπορούσε νὰ ἀποδειχθεῖ, ὑπὸ τὴν σκοπιὰ αὕτη, πολὺ ὠφέλιμος. Βλ. Louis LUCHAIRE, *Le Conseil Constitutionnel*, Paris, Economica, 1980, σσ. 99 κ.ἐξ., 145 κ.ἐξ. Ἡ ἴδρυση, ἐξ ἄλλου, Συνταγματικῶν Δικαστηρίων στὰ περισσότερα εὐρωπαϊκὰ κράτη (βλ. σχετικὰ *Actes* τοῦ Συμποσίου στὸ Aix-en-Provence τῆς 19-21 Φεβρ. 1981, ὑπὸ τὸν τίτλο: *Cours Constitutionnelles et Droits Fondamentaux*. Collection Droit, Public Positif, ὑπὸ τὴν διεύθυνση τοῦ Louis FAVOREU), ἐπιμαρτυρεῖ τὴν ἴδια ἐντονὴ φροντίδα παραφυλακῆς τῆς τάξεως καὶ τῆς προόδου τῆς Πλουραλιστικῆς Κοινωνίας ἐναντίον ἐνδεχομένης κρατικῆς αὐθαιρεσίας. Ὁ M. SHAPIRO (*Freedom of Speech: The Supreme Court and Justice Review*, Engelwood Cliffs, N.J. Prentice Hall, 1966, σσ. 24 κ.ἐξ.) ὑπογραμμίζει ἀπὸ τὴν πλευρὰ του τὴν ὠφελιμότητα τοῦ δικαστικοῦ ἐλέγχου τῆς συνταγματικῆς νομιμότητας, συνεπεία τῶν παρεμβάσεων ὁμάδων πιέσεως κατὰ τὴν ἐπεξεργασία τῶν ἀποφάσεων στοὺς κόλπους τῶν νομοθετικῶν σωμάτων καὶ τῆς Κυβερνήσεως. Ὁ R.A. DAHL παρατηρεῖ μὲ τὴ σειρά του ὅτι τὸ Ἀνώτατο Δικαστήριον, σὺν ἡνωμέναις Πολιτεῖαις, λόγῳ τῆς μεταβαλλομένης συνθέσεώς του, δὲν σταματᾷ τὴν πορεία τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων (πρᾶγμα πού ἐπιβεβαιώνει, χωρὶς ἀμφιβολία, πόσο θὰ ἦταν ἐσφαλμένο νὰ ἀποδίδεται στὸ δικαστικὸ σῶμα μιὰ ὀλικὴ «ἰδεολογικὴ οὐδετερότητα»). Βλ. τὴ μελέτη του: «Decision making in a Democracy: The Supreme Court as a National Policy Maker», *Journal of Public Law*, 1957, σσ. 279-294.

δόγμα τῆς διακρίσεως τῶν ἐξουσιῶν, πού διατυπώνεται στο βιβλίο XI, κεφάλαιο VI τοῦ *Πνεύματος τῶν Νόμων*, εἰδικὰ ὅσον ἀφορᾷ στο φιλελεύθερο-ἀτομικιστικό καθεστώς, εἶναι δυνατόν νὰ ἐφαρμόζεται σήμερα ἐξίσου ἀποτελεσματικά καὶ ὅταν ἀκόμη τὸ ἀρχικό σχῆμα τοῦ ἐξακολουθεῖ νὰ ἀναπαράγεται, *mutatis mutandis*, στὰ διάφορα εὐρωπαϊκὰ Συντάγματα.

Ἡ ἰδέα μιᾶς Ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας, ἀπομονωμένης καὶ διαχωρισμένης ἀπὸ τὴν Νομοθετική, προσκρούει τόσο στὴν ὅλο καὶ πιὸ προωθημένη ἐξάρτηση τῆς δεύτερης ἀπὸ τὴν πρώτη⁵⁸, ὅσο καὶ στὴν στενὴ ἐξάρτηση καὶ τῆς μιᾶς καὶ τῆς ἄλλης ἀπὸ τὸ κόμμα, τὸ ὁποῖο μέσα στὴν «δημοκρατία τῶν κομμάτων» εἶναι συγχρόνως μέσα στο κράτος καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ κράτος. Ὅσο γιὰ τὴ δικαστικὴ ἐξουσία, δὲν εἶναι ἀσφαλῶς σήμερα τέτοια πού τὴν εἶχαν φαντασθεῖ κατὰ τὸν 18ο καὶ τὸν 19ο αἰώνα. Καὶ τοῦτο ὄχι μόνο λόγω τῆς συνθέσεως καὶ τῶν ἐνδεχομένων ἐξαρτήσεων τοῦ προσωπικοῦ τῆς Δικαιοσύνης ἔναντι τῆς κυβερνήσεως, ἀλλ' ἐπίσης καὶ κυρίως λόγω τῶν μεταβολῶν πού ἐμεσολάβησαν στὴν ἴδια τὴν ἔννοια τοῦ «νόμου», ὅπως ὁ Montesquieu καὶ μαζί του ὁλόκληρη ἡ παράδοση τοῦ «Κράτους Δικαίου» τὴν εἶχε συλλάβει: ὡς γενικοῦ καὶ ἀπροσώπου κανόνα πού ἐπιβάλλει τὰ ἴδια δικαιώματα καὶ τὶς ἴδιες ὑποχρεώσεις σὲ ὅλους. Θεωρουμένη στο σύνολό της ἡ νομοθεσία, περισσότερο «κυβερνητικὴ» ἐφεξῆς παρὰ «κοινοβουλευτικὴ», μεταφράζει στὴν πραγματικότητα μιὰ ὁλόκληρη κλίμακα συμβιβασμῶν ἀνάμεσα σὲ διαφοροποιημένα συλλογικὰ συμφέροντα· καὶ ὁ δικαστής, ὄχι μόνο δὲν εἶναι πλέον, ὅπως τὸ ἤθελε τὸ δόγμα τοῦ κοινωνικοῦ ἀτομισμού, μία *nina vox legis*, ἀλλ' ἀντίθετα δὲν εἶναι πλέον παρὰ ἓνας ἐπίκουρος τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας κατὰ τὴν ὑλοποίηση τῶν διαφορῶν *πολιτικῶν*: ὁ συλλογισμὸς τοῦ συνίσταται πολὺ ὀλιγότερο στὴν ὑπαγωγή τῶν «εἰδικῶν περιπτώσεων» στὸν «γενικὸ καὶ ἀπρόσωπο κανόνα» (τὸ Νόμο!) καὶ πολὺ περισσότερο στο νὰ προσανατολίζει τὰ πνεύματα καὶ τὶς ἐνέργειες πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτῶν τῶν *πολιτικῶν*⁵⁹.

58. Ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὄχι μόνο τῆς μαζικῆς μεταφορᾶς τῆς νομοθετικῆς πρωτοβουλίας ἀπὸ τὸ Κοινοβούλιο στὴν Κυβέρνηση, ἀλλ' ἐπίσης ἐκ τοῦ λόγου τοῦ παραμερισμοῦ, λιγότερο ἢ περισσότερο ἐκτεταμένων μορφῶν «κυβερνητικῆς νομοθεσίας» (νόμοι πλαίσια, νομοθετικὰ διατάγματα, πράξεις τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, ἐγκύκλιοι κ.λπ.). Ἀκόμη καλύτερα· στὴν πράξη, κατόπιν τῆς οἰονεὶ ὁλοκληρωτικῆς ὑποταγῆς τῶν μελῶν τῆς πλειοψηφίας τῶν Βουλῶν στὴν κομματικὴ πειθαρχία.

59. Τάσεις ὅπως αὐτὲς ἔχουν γίνει ἀναπόφευκτες ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ δικαστήρια ὡς σύνολα καὶ οἱ δικαστὲς ὡς ἄτομα καλοῦνται νὰ συμμετάσχουν σὲ ἔργα τεχνικῆς ἢ κανονιστικῆς φύσεως, στοὺς κόλπους ἐπιτροπῶν ἐλεγχομένων ἀπὸ τὴν Κυβέρνηση· ἢ ἀκόμη νὰ ἐκφέρουν γνώμη ἐπὶ διαφορῶν πολιτικῶν ἢ πολιτικοποιημένων (ἀπεργίες, ἐθνικοποιήσεις, ἰδιωτικοποιήσεις, σκάνδαλα, κ.λπ.).

Ὁ δικαστὴς εὐρίσκεται ἔτσι ἐμπλεγμένος στὶς ὑποθέσεις τῆς κοινωνίας κατὰ τρόπον ἄρκετὰ διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνον τῶν προκατόχων τοῦ τῆς ἀτομιστικῆς-φιλελεύθερης περιόδου. Τελικὰ θὰ ἦταν μεροληπτικὸ νὰ ἰσχυρισθεῖ κανεὶς σήμερα, ὅπως τὸ ἔπραξε ἄλλοτε ὁ Montesquieu⁶⁰, ὅτι ἡ ἐξουσία τοῦ δικαστῆ εἶναι «μηδενική». Ἡ δικαστικὴ ἐξουσία ὑπόκειται, συνεπῶς, στὴν ἰδία κριτικὴ μὲ ὅποια ἄλλη ἐξουσία, ὥστε νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ἱκανοποιεῖ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς καινούργιας δημοκρατικῆς κοινωνίας.

Θεώμενη ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς δικαστικῆς λειτουργίας ἡ «πρωτοκαθεδρία τοῦ δικαίου» ἀποκτᾷ, συνεπῶς μιὰ σημασία ποὺ ἀπέχει ἄρκετὰ ἀπὸ ἐκεῖνη ποὺ τῆς ἀπεδόθη ἴσως ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς τριμεροῦς διακρίσεως τῶν ἐξουσιῶν στοὺς κόλπους τοῦ δημοκρατικοῦ Κράτους-ἔθνους. Αὐτὸ ποὺ προέχει ἀπ' ἐδῶ κι ἐμπρὸς εἶναι ὀλιγότερο ἢ ὀρθὴ ἐφαρμογὴ ἐνὸς κειμένου μὲ τὴν βοήθεια καταλλήλων ἐρμηνευτικῶν μέσων καὶ περισσότερο ἢ διαφύλαξη τῶν ἀρχῶν ποὺ διέπουν τὴν ἐλεύθερη λειτουργία μιᾶς πολύπλοκης καὶ σὲ διαρκὴ σχεδὸν μεταβολὴ πλουραλιστικῆς κοινωνίας. Ἡ ὅλο καὶ συχνότερη ἀναδρομὴ στὶς «γενικὲς ἀρχὲς τοῦ Δικαίου» —τόσο στὴν ἐσωτερικὴ ὅσο καὶ στὴ διεθνὴ νομολογία⁶¹— ὡς ἀπαραίτητου συμπληρώματος τῆς συνταγματικῆς τάξεως, ἀποκαλύπτει τὴν ἔκταση τῆς ἀλλαγῆς καὶ ὠθεῖ πρὸς μιὰ νέα στοχαστικὴ προσπάθεια καὶ στὸ πεδίο αὐτὸ ἐπίσης.

Τελικὲς παρατηρήσεις

Ἡ περίοδος, ποὺ προηγήθη τοῦ ἀτομισμού καὶ τῆς κυρίας πολιτικο-κοινωνικῆς τοῦ ἐκφράσεως, τοῦ Κράτους-ἔθνους, περιεῖχε, ὅπως εἶναι γνωστό, κοινωνικὲς, θεσμικὲς καὶ ἰδεολογικὲς ἐκφάνσεις, οἱ ὁποῖες περιελάμβαναν ἐξωτερικὲς ὀψεις ἀνάλογες, ἀπὸ ὀρισμένους πλευρὲς, μὲ ἐκεῖνες τῶν συγχρόνων πλουραλιστικῶν κοινωνιῶν. Στὸ ὁμοιογενὲς τῆς κρατικῆς ἐξουσίας ἀντετίθετο τότε στὶς κοινωνίες αὐτὲς κατὰ τρόπο

60. *De L'Esprit des Lois*, l.c.

61. Σὲ πολλὰς ἀποφάσεις του, τὸ Εὐρωπαϊκὸ Δικαστήριον ἐπεβεβαίωσε τὴν ἀρχὴ μιᾶς ἀνανεωμένης νομικῆς ἠθικῆς, ἐμπνεομένης ἀπὸ μία προεχόντως πλουραλιστικὴ ἀντίληψη τῆς πολιτικῆς κοινωνίας. Βλ. εἰδικότερα τὴν ἀπόφασή του τῆς 26 Ἀπριλίου 1979 στὴν ὑπόθεση *Lawless*. Σὲ μία ἀπὸ τὶς εἰσηγήσεις στὸ Συμπόσιο γιὰ τὴ Δημοκρατία (Strasbourg, 21-23 Μαρτίου 1983, *AS/Coll/Démocratie* 34, 3) ἡ ἠθικὴ αὐτὴ ὀρίζεται ὡς «ἡ ἐκδοχὴ ποὺ προκρίνει τὴν ἐποικοδομητικὴ συνύπαρξη τῶν διαφόρων τάσεων». Ἄν τὸ ἐπίθετο «ἐποικοδομητικὴ» ὑποδεικνύει τὴν ἀναγκαίαν ἐνσωμάτωση τῆς διαφορικότητος αὐτῆς γνωμῶν καὶ συμφερόντων μέσα σὲ μιὰ διαδικασίαν ποὺ ἀγκαλιάζει τὴν καθόλου κινητικότητα τῆς κοινωνίας, ὁ ὀρισμὸς αὐτὸς δὲν εἶναι ἐσφαλμένος. Ὁ Πλουραλισμὸς προϋποθέτει καὶ συνεπάγεται ὁ ἴδιος τὴν κοινωνικὴ ἀλληλεγγύη ὅσο καὶ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἀνεκτικότητα.

μόνιμο ή πολυμέρεια τῶν δομῶν, ἐκκλησιαστικῶν ἢ λαϊκῶν, τοῦ φεουδαρχικοῦ κόσμου. Ἀπουσίαζε ὁμως ἀσφαλῶς ὡς χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τοῦ τρόπου αὐτοῦ συμβιώσεως ἡ ἀνάδυση τοῦ ἀτόμου ὡς μόνιμης ἐστίας καὶ ὡς ἀνεξάντλητης κινητήριας δυνάμεως τῆς ὅλης κοινωνικῆς ἐξελίξεως. Στοὺς κόλπους τῶν μεσαιωνικῶν κοινωνιῶν, ἀπὸ τὴν κορυφὴ ὡς τὴ βάση τῶν κοινωνικῶν ἱεραρχιῶν, τὸ ἄτομο εὗρισκόταν πράγματι ἐγκλωδισμένο μέσα σὲ μία κυψέλη ἢ σ' ἓνα σύνολο κυψελῶν ἱεραρχικῶς διατεταγμένων. Δὲν ἦταν δυνατόν νὰ προσδιορισθεῖ ὡς μία αὐτόνομη κοινωνικὴ μονάδα καὶ ἐλάμβανε τὴν ταυτότητά του ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ προορισμό, μὲ τὸν ὁποῖο ἦταν συνδεδεμένο περισσότερο ἀπὸ τὴν καταγωγὴ του παρὰ λόγω προσωπικῆς ἀρετῆς.

Ἀνατρέποντας τὸ σύστημα τῶν Τάξεων (*Ordres, Stände*) καὶ τῶν φεουδαρχικῶν ἱεραρχιῶν ἡ ἀτομικιστικὴ ἐπανάσταση διετήρησεν ἀπὸ τὸ παλαιὸ καθεστῶς, ἀναπροσαρμόζοντάς την στοὺς δικούς του σκοπούς, τὴν ἰδέα τῆς τάξεως καὶ τῆς αὐστηρῆς νομιμότητος μὲ ἔρεισμα, ἀπ' ἐδῶ κι ἔμπρός, ὀρισμένον ἀριθμὸ «φυσικῶν» ἀτομικῶν δικαιωμάτων.

Οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἀνέτρεψαν αὐτὸ τὸ οἰκοδόμημα ὠθώντας στὸ προσκῆνιο τὶς «μερικῆς» κοινωνίες, ποὺ ἀπεχθανόταν ἄλλοτε ὁ ἀτομισμός, καὶ μετατρέποντας τὸ Κράτος σὲ ἓνα κατασκεύασμα, τὸ ὁποῖο οἱ πατέρες τοῦ φιλελευθερισμοῦ θὰ εἶχαν ἀσφαλῶς ἀπορρίψει ἀνεπιφύλακτα. Ἐστάθησαν ὁμως ἀδύναμες νὰ ἐξουδετερώσουν ἐκεῖνο ποὺ ἀπετέλεσε ἀκριβῶς τὴ δόξα τῶν τριῶν προηγουμένων αἰώνων: τὸ ἄτομο ὑπὸ τὴν ιδιότητά του ὡς ἐλευθέρου ἀνθρώπου καὶ πολίτη, ποὺ ἐπάνω του βασίζεται ἀκόμη, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ὁλόκληρο τὸ σύστημα τῶν ἀξιῶν τοῦ πολιτισμοῦ μας καὶ τῆς πνευματικῆς μας καλλιέργειας.

Μὲ τὴν κατάδυσή του ὡστόσο μέσα στὸν στρόβιλο τῆς νέας πολυμεροῦς κοινωνίας τὸ ἄτομο —πολίτης ἢ ιδιώτης— μετεμορφώθη τὸ ἴδιο, γιὰ νὰ προσαρμοσθεῖ σὲ τὶς καινούργιες διαστάσεις τῆς πραγματικῆς καὶ τῆς νομικῆς τάξεως, τὶς ὁποῖες ἐγέννησεν ὁ Πλουραλισμός. Ὑπάρχει ἐκεῖ ἐπίσης μία ὄψη —ἴσως ἡ σημαντικότερη— ἐκείνου ποὺ μπορούμε σήμερα νὰ ἀποκαλέσουμε Δημοκρατικὴ Κοινωνία.

Στηριζόμενες ἐπάνω σὲ τὶς ἀρχὲς τοῦ ἀτομισμοῦ καὶ ἐπάνω στὸ αἶτημα τῆς ἀντικειμενικῆς ἀρμονίας τῶν συμφερόντων οἱ φιλελεύθερες ἐπαναστάσεις —πρέπει νὰ τὸ ὑπενθυμίσουμε— ἐξέλαβαν τὸ ἄτομο ὡς μία ἀφηρημένη ὄντοτητα καταδυθισμένη μέσα στὴν ἀνώνυμη μάζα ἰσοτίμων μονάδων, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν «ιδιωτικὴ κοινωνία». Ἡ πρωτοτυπία τους συνίστατο στὴν διακήρυξη τῶν ἀναπαλλοτριώτων φυσικῶν δικαιωμάτων, δίχως ὁμως νὰ ληφθεῖ καμμία μέριμνα γιὰ τὴν ξεχωριστὴ μοῖρα τοῦ καθενός· ἀφοῦ ἡ φροντίδα αὐτὴ εἶχε παραχωρηθεῖ ἐξ ὁλοκλήρου στοὺς εὐεργετικούς νόμους τῆς Φύσεως. Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου μπορούσε ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα

νὰ χαρακτηρισθεῖ ἐπίσης ὡς μία «ἀγρία ἐλευθερία», ὅπως τὸ εἶχε βροντοφωνήσῃ στὴν ἐποχὴ τοῦ ὁ Johann Gotlieb Fichte⁶².

Στοὺς κόλπους τῆς πολυμεροῦς κοινωνίας, ἀντίθετα, ὅπως τὴν ὑπονοεῖ ἡ ἔννοια τῆς Δημοκρατικῆς Κοινωνίας, τὸ ἄτομο ἀναγνωρίζεται καὶ προστατεύεται ὡς «πρόσωπο», χαρακτηρισμὸς ὁ ὁποῖος συμπεριλαμβάνει ἀδιακρίτως τὴ διπλὴ ὑπόσταση, βιολογικὴ καὶ ἠθικὴ, τοῦ ἀτόμου γενικά.

Μιὰ τέτοια ἀλλαγὴ εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τῆς ἱκανῆς νὰ ἐπηρεάσει τὸ σύνολο τῶν πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν θεσμῶν. Τροποποιεῖ ριζικὰ τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὸ Δίκαιο καὶ τὴν Ἠθικὴ· εἰσάγεται μ' αὐτὴ μέσα στὴ διαμόρφωση τῶν θεσμῶν μιὰ ποιοτικὴ ἀποψη, ποὺ τοὺς ἔλειπε πρὶν ἐξ αἰτίας τῆς διεισδύσεως τῆς φυσιοκρατικῆς σκέψεως μέσα στὶς κοινωνικὲς μετρήσεις.

Διακηρυγμένη στὰ περισσότερα μεταπολεμικὰ Συντάγματα ἡ ἔννοια τῆς προσωπικότητος, ἐνῶ ταυτόχρονα ἐπανεπιβεβαιώνει τὴν κληροδοτημένη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἰδέα τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου, φανερῶνει ἐπίσης ἐκεῖνο ποὺ ἐσυνηθίσαμε ν' ἀποκαλοῦμε «διαφορὰ» καὶ ποὺ θὰ ἔπρεπε μᾶλλον νὰ χαρακτηρίσουμε ὡς «πρωτοτυπία» τοῦ κάθε ἀτόμου. Μιὰ πρωτοτυπία ἡ ὁποία ἐπιβάλλει, κατ' ἀντιπαράθεση πρὸς τὸ χομπεσιανὸ *bellum omnium contra omnes* ἢ τὴν συναγωνιστικὴ ἀντιπαράθεση τῶν φιλελευθέρων, τόσο τὴν ἀνοχὴ ὅσο καὶ τὴν παραπληρωματικότητα τῶν καθηκόντων μέσα σὲ ἓνα κλῖμα ἐνεργοῦς κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης.

Ἡ ἔννοια τοῦ προσώπου, ἔννοια καθοριστικὴ τῆς Δημοκρατικῆς Κοινωνίας⁶³, μᾶς βοηθεῖ ἀκριβῶς νὰ κατανοήσουμε ὅτι ὁ οὐσιώδης ρόλος τῶν ἐπιφορτισμένων μὲ τὴ διαχείριση τῆς συνολικῆς πολιτικῆς κοινωνίας ὀργάνων δὲν εἶναι νὰ συσπειρώνουν μὲ μιὰ ὑποθετικὴ ἀποδοχὴ τῆς ὑποταγῆς μεμονωμένα φυσικὰ ἄτομα. Ὁ ρόλος τους συνίσταται μᾶλλον στὴ διευκόλυνση μιᾶς ἡρεμῆς συμβιώσεως καὶ στὸ συντονισμὸ τῆς ἀλληλέγγυας δράσεως προσώπων ἐνσωματωμένων ὀργανικὰ ἀπὸ τὴν πρόοδο καὶ τὸν πολιτισμὸ μέσα σὲ κοινωνίες πολὺπλοκες· κοινωνίες ποὺ ἡ ὑπαρξὴ τους γίνεται συγχρόνως ἔτσι προϋπόθεση γιὰ τὴ νομιμοποίησή τῆς

62. Στὸ εἰσαγωγικὸ μέρος τοῦ *Κλειστοῦ Ἐμπορικοῦ Κράτους* βλ. τὸ βιβλίο μου: *Rédéralisme et Raison d'Etat dans la pensée internationale de Fichte*, Paris, Pédone, 1948, σσ. 69 κ.ἐξ.

63. Τὸ «δικαίωμα στὴν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια», ποὺ διακηρύσσεται σὲ πολλὰ μεταπολεμικὰ Συντάγματα, ὑπογραμμίζει ἀρκετὰ τὸν ἐντονο διαχωρισμὸ τῆς σημερινῆς κοινωνίας ἀπὸ τὴν ποσοτικὴ - ὠφελιμιστικὴ ἔμπνευση τῆς φιλελεύθερης - φυσιοκρατικῆς κοινωνίας. Βλ., ἐκτὸς τοῦ Προοιμίου τῆς Παγκόσμιας Διακηρύξεως, τὰ μνημονευόμενα στὴν ὑποσ. 42 ἐθνικὰ κείμενα.

ιδίας τῆς κρατικῆς ἐξουσίας⁶⁴. Ὑπ' αὐτὸν τὸν ὄρο τὸ ἄτομο, ὄντοτητα συγκεκριμένη, ἐμπλουτισμένη ἀπὸ τὴν πολλαπλότητα τῶν δεσμῶν του μὲ τὸ κοινωνικό του περιβάλλον καὶ μὲ τὴν συνολικὴ κοινωνία, κατορθώνει, ν' ἀναρριχηθεῖ στὴν ἐνατένιση τοῦ Κοινοῦ Ἀγαθοῦ: γίνεται ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος καὶ ὁ πολίτης — ἐννοιες ταυτόσημες, ὅπως ὀρθότατα τὸ εἶχεν ἀντιληφθεῖ ὁ Ἀριστοτέλης⁶⁵.

Ἰδεῶδες ἴσως ἀκόμη πολὺ μακρυνό, ἀνάλογα μὲ τὴν πληρότητα τῶν ἐκφάνσεών της, ἡ πραγματικῶς Δημοκρατικὴ Κοινωνία, φαίνεται ὥσπότεο νὰ εἶναι ἤδη ἐγγεγραμμένη μέσα στὰ γεγονότα τῆς ἱστορίας. Ὁ ἀργὸς θάνατος τοῦ Λεβιάθαν — *deus mortalis* —, καθὼς τὸ εἶχε προβλέψει ἡ ἀξεπέραστη μεγαλοφυΐα τοῦ Hobbes, εἶναι ἐδῶ παρὼν γιὰ νὰ τὸ ἐπιβεβαιώσῃ.

Γεώργιος ΒΛΑΧΟΣ
(Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν)

64. Δὲν μπορούμε συνεπῶς παρὰ νὰ προσυπογράψουμε τὰ συμπεράσματα ποὺ συνήγαγε ὁ Karl DEUTSCH στὸ μνημονευθὲν ἐξαίρετο σύγγραμμά του, στὸ ὁποῖο ὑπογραμμίζει συγκεκριμένα τὴν ἀλληλεξάρτηση τῆς ἀτομικῆς αὐτονομίας καὶ τοῦ κοινωνικο-πολιτικοῦ Πλουραλισμοῦ: «ἡ ἀνάπτυξη ἀνθρωπίνων ὁργανώσεων εἶναι πάντοτε ἀνάπτυξη πολλαπλῶν ἐπιπέδων αὐτονόμων συστημάτων καὶ ἡ αὐτόνομη ἀνάπτυξη καὶ ὁ ἐμφυλλοχωρῶν αὐτοπροσδιορισμὸς τῶν ἀτόμων εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς θεμελιακοὺς λίθους ποὺ τὰ ὑποδαστάζουν...». Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καθόλου συστήματος ἀποφάσεων μπορεῖ λοιπὸν ἐπίσης νὰ «μετρᾶται» μὲ στοιχεῖα προοδευτικότητας στὴ διάρθρωση καὶ τὴν πολλαπλὴ αὐτονομία· καὶ ἔτσι ὡς πρόοδος νοεῖται ἐκεῖνο ποὺ μερικοὶ ψυχολόγοι ἀπεκάλεσαν «συμπεριφορὰ ἐντάξεως».

65. Βλ. ἀνωτέρω, ὑποσ. 27.

LA SOCIÉTÉ DÉMOCRATIQUE DANS LE MONDE CONTEMPORAIN

Résumé

La théorie du pluralisme, résumée essentiellement dans le système, variable et complexe, des partis politiques, est proposée généralement comme un remède à la crise dont souffre le régime représentatif. Pluralisme et «république des partis» tendent ainsi à se confondre.

Cependant, à l'heure actuelle apparaît aussi de plus en plus la tendance de substituer à l'«Etat démocratique», ainsi conçu et interprété, le concept plus compréhensif de «société démocratique». Dans les documents internationaux les plus récents relatifs à la probation des droits fondamentaux cette nouvelle terminologie devient en quelque sorte usuelle.

Pour éclairer ce dernier concept la théorie traditionnelle du pluralisme politique au sens de la démocratie formelle et de la «république des partis» est tout à fait insuffisante et trompeuse. En vérité, la «société démocratique» renvoie à tout un ensemble de changements structuraux que la société moderne a subis tant aux niveaux des idéologies et des forces socio-politiques qu'à celui des institutions qui en servent de support. C'est donc par une analyse conjointe de tels changements et du concept cardinal de l'Etat-nation dans ses transformations successives au cours de l'histoire —notamment européenne— qu'il faudra avoir recours pour comprendre et la crise de la démocratie représentative et les institutions qui émergent, ici et là, pour assurer le passage aux institutions nouvelles que résument les termes de «société démocratique» et de pluralisme politique et social.

En proposant une explication génétique, l'auteur insiste, en particulier, sur l'émergence de l'individu en tant que force motrice prépondérante du changement. Il relie en conséquence l'idéologie de l'individualisme et celle de «société démocratique», en indiquant les tensions institutionnelles qui s'imposent pour rendre la démocratie représentative à la fois efficace et conforme aux reclassements sociaux intervenus sous l'action des forces nouvelles de la société post-industrielle.

G. C. VLACHOS

(Président de l'Académie d'Athènes)

